

בעזהשי"ת

גנוזות הרמב"ם ובית מדרשו

שבת ועירובין

רואים עתה אור עולם לראשונה

מכון בית אהרן וישראל

שע"י מרכז מוסדות קרלין סטולין בארץ הקודש

שנת תשפ"א לפ"ק

פניה"ק ירושלים תובב"א

יצא לאור בסיוע

משרד התרבות מחלקת מכונים תורניים

כל הזכויות שמורות

מכון בית אהרן וישראל למחקר כת"י והו"ל (ע"ר)

שע"י מרכז מוסדות קרלין סטולין בארה"ק

בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א

רח' אבינועם ילין 11, ת.ד. 50197, ירושלים 9150101

גנוזות הרמב"ם

ובית מדרשו

שבת ועירובין

ובו

משנה תורה לרמב"ם

בנוסח העולה מכתבי הגניזה

עם

פירוש רבי יעקב אלאמאשטי

תלמיד הרמב"ם - שחלקו הגדול לא ראה אור עד הנה

ואסופת

קול נגידים

ובה ליקוטים מכ"י מרבתינו צאצאי הרמב"ם ותלמידיו

ובסופו

שיעור הרמב"ם

מגניזת קהיר

וקטעים חדשים מספר

המספיק לעובדי ה'

לרבי אברהם בן הרמב"ם

רואים עתה אור עולם לראשונה ע"י מכון בית אהרן וישראל

בשער

מה נכבד היום וגדול, בהגלות נגלות אור יקרות, ספר משנה תורה לרמב"ם הלכות שבת ועירובין, ועל צבאו יחנו שלטי הגיבורים, חיבורי רבותינו הגאונים מבית מדרשו של רבינו הרמב"ם, שרובם היו ספונים וטמונים מאות בשנים, בכתבי יד יחידים, וכעת רואים לראשונה את אור הדפוס ועומדים לעיונם של קהל הלומדים בכל אתר ואתר.

בחיבורים הכלולים בספר זה אצורות שכיות חמדה, ביאורים ופירושים בסוגיות ובהלכות שבת, הלכתא רבתא לשבתא. מהם חידושים בעומק ההלכות, הנותנים עקוב למישור ורכסים לבקעה, סוללים ומפנים דרך בהירה בשיטת הרמב"ם, רבותיו ותלמידיו בסוגיות, על פי דרכי האמת והיושר, כפי שנלמדו בבית מדרשו. מהם ביאורי מילים כפי שנמסרו מקבלת הגאונים, מהם שלא נשתמרו אלא בחיבורים אלו. כך גם ערוכים כאן מכמני אורה, שיעור שמסר הרמב"ם ובו ביאר את שיטתו ביסודות מלאכת 'מפרק', ופרקים מספר 'המספיק לעובדי ה' של בנו רבי אברהם, המתפרסמים לראשונה בספרנו זה.

אוצרות אלו פזורים היו בספריות שונות, ומקורן בגניזת קהיר מזה, וכן בכתבי יד שעברו מדור לדור בסוריה, מדורו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, דור ששיי לרמב"ם, ועד הדור האחרון. תחילה התפרסמו כמה פרקים מחיבור זה ב'קובץ בית אהרן וישראל' שע"י המכון, ובאו עתה לאדפוס אידרא, והם מתפרסמים יחד עם חיבורים אחרים מבית מדרשו של הרמב"ם, הרואים כאן את אור הדפוס לראשונה.

חיבורים אלו נערכו בהגהה מדויקת, בהוספת מראי מקומות והערות נחוצות ובתרגום הלשוניות שנכתבו בלשון הערבית-יהודית. מלאכת העריכה נעשתה בידי חבר המכון, הרב יחיאל יהודה זייבלד שליט"א, והלשוניות שתורגמו מחדש מערבית הוגהו על ידי המומחה הרה"ג ר' עזרא קורח שליט"א, שכבר איתמחי גברא בתרגום חיבורי רבותינו הראשונים מלשון זו. כן השתתפו בכרך זה חברי המכון הרב יעקב ברס שליט"א והר"ר יהושע שור שליט"א.

מגלגלין זכות ע"י זכאים ה"ה ידידנו הנכבד הר"ר זיו אלול ומשפ' שליט"א נצר להחכם הקדמון בעל 'עקידת יצחק' זלה"ה שנטלו על עצמם את רוב הוצאות עריכת והדפסת הספר. ומשנהו הלא הוא ידידנו הנכבד הרה"ח ר' יוחנן צוובנר שליט"א אשר הרים נדבת לבו בהשתתפות מכובדת בהוצאות העריכה וההדפסה. ישלם ה' להם שכרם משלם מן השמים, בשפע ברכה וסייעתא דשמיא מתוך אושר ועושר, ובכל אשר יפנו יצליחו, בזכות רבותינו גאוני קדמאי זלה"ה אשר אור תורתם מפציע וזורח בזה.

ברכה מיוחדת לחברי ועדת התמיכות במשרד התרבות - מחלקת מכונים תורניים, למנהלת המחלקה הגב' צ. גולדברג תחי' ולהרב ישראל חשין שליט"א על סיועם והכוונתם להגדלת פעולות המכון במסירות אין קץ ובמאור פנים. זכות רבותינו מאורי

עולם זלה"ה אשר בתורתם אנו מתעסקים, תגן עליהם להיוושע בישועות מקיפות, חיי אריכי ומזוני רויחי וסיעתא דשמיא ובריות גופא ונהורא מעליא.

תקוותנו כי יהיו הדברים שמחין ומאירין בבי מדרשא כנתינתן במתיבתא דרבינו הרמב"ם ותלמידיו, לשמחת לב שוחרי תורה ואוהביה, אשר בוודאי ישבעו ויתענגו בטוב הצפון בין בתרי הספר.

זכות רבינו הנשר הגדול וזכות תלמידיו הגאונים, תגן עלינו ועל כל בית ישראל לפתוח לבנו בתורה הקדושה, ולאהבתו ויראתו יתברך מתוך הרחבה וכל טוב אמן סלה.

אלול תשפ"א

מכון בית אהרן וישראל

שע"י מרכז מוסדות קרלין סטולין בארה"ק

הוד וְהָדָר פֶּעַלּוּ וְצִדְקָתוֹ עֲמֶדֶת לְעַד

ספר זה הוקדש ע"י

מכובדנו הנעלה והנכבד

איש חי רב פעלים לתורה ולתעודה

הר"ר זיו אלול שליט"א

נצר להחכם הקדמון בעל "עקידת יצחק" זיע"א

ובני משפחתו היקרים

לעילוי נשמת אביו

איש נעלה ויקר רוח רודף צדקה וחסד

תם ישר וירא אלקים, אוהב ואהוב על הבריות

הר"ר פרוספר בן חנניה וזוהרה ז"ל אלול

נלב"ע י' תמוז תש"פ

ת. נ. צ. ב. ה.

זכות דיבוב שפתי ישנים תגן עליו ועל בני ביתו שיחיו להתברך
בכל הברכות האמורות בתורה, יזכו לבריות גופא ונהורא
מעליא, סיעתא דשמיא וכל מילי דמיטב, אך טוב וחסד ירדפום
כל הימים מתוך אושר ועושר, הצלחה והרחבת הדעת

כְּתַב זֶאת זְכוּרֹן בִּסְפָר

ספר זה הוקדש ע"י
מכובדנו הנעלה והנכבד
איש חי רב פעלים לתורה ולתעודה
הר"ר זיו אלול שליט"א
נצר להחכם הקדמון בעל "עקידת יצחק" זיע"א
ובני משפחתו היקרים

לעילוי נשמת דודו
איש תם וירא אלקים, אוהב ואהוב על הבריות
הר"ר שמעון בן סעדה ואליהו ז"ל ביטון
נלב"ע כ"א תמוז תשפ"א
ת. נ. צ. ב. ה.

זכות דיבוב שפתי ישנים תגן עליו ועל בני ביתו שיחיו להתברך
בכל הברכות האמורות בתורה, יזכו לבריות גופא ונהורא
מעליא, סיעתא דשמיא וכל מילי דמיטב, אך טוב וחסד ירדפום
כל הימים מתוך אושר ועושר, הצלחה והרחבת הדעת

לְזַכְרוֹן עוֹלָם בַּסֵּפֶר

רֹאשֵׁי מִשְׁפַּחְתָּנוּ מְנוּחָתָם עַד

ר' דוד למאי בן עזריה ומורוארד, נלב"ע כ"ח חשון תשע"ד ומנו"כ בכרמיאל
ר' חנניה אלול בן מסעוד ושמחה, נלב"ע ו' אב תש"ע ומנו"כ בקרית אתא
מרת זוהרה בת יהודה ושמחה אלול, נלב"ע ט' תשרי תשס"ו ומנו"כ בקרית אתא
ר' אליהו ביטון בן תמו, נלב"ע א' טבת התשנ"ז ומנו"כ בקרית אתא
מרת סעדה בת מכלוף ומרים ביטון, נלב"ע כ' שבט תשמ"ב ומנו"כ בקרית אתא
ר' אליהו בן אברהם ודולט שמחי, נלב"ע ח' ניסן תשנ"ז ומנו"כ בנתניה
ר' יוסף בן רחל אדוט, נלב"ע כ"ב חשוון תש"ס
מרת רחל בת שמחה אדוט, נלב"ע כ"ה כסלו
מרת דליה (דאולט) בת יעקב ורחל, נלב"ע כ' טבת תשס"ה
ר' מנחם ביטון בן אליהו וסעדה, נלב"ע י"ג שבט תשע"ח
ר' מור יהודה אלרז בן שמעון ונורית, נלב"ע ז' אדר ב' תשס"ב
ר' דוד ביטון בן אליהו וסעדה, נלב"ע ח' אדר

הונצחו על ידי

הר"ר זיו אלול ובני משפחתו היקרים שיחיו

טוב שם מְשָׁמֵן טוב

לעילוי נשמת

ידידנו ומכובדנו הבלתי נשכח, אוהב נאמן
מסור בכל לב ונפש לכל קדשי בית סטאלין קארלין
עמד לימין מפעלות המכון בחפץ לב ובתשואות חן

ה"ה הרה"ח ר' יואל צוובנר ז"ל

בן הרה"ח ר' רפאל חיים אשר זעליג ז"ל
הנו"מ שרה ע"ה

גלב"ע למגינת לב
ל' מנחם אב תשע"ד

יהי זכרו ברוך ונשמתו צרורה בצרור החיים

הקדמת העורך והמסדר

בשבח והודיה לה' הננו מגישים לפני לומדי התורה ויושבי בית המדרש ספר זה, הרמב"ם ובית מדרשו, הלכות שבת ועירובין.

מה רבה תועלתו של ספר זה, בהעלותו את משנת הרמב"ם כפי שנתלבנה והובנה בבית מדרשו הקרוב אליו, על ידי תלמידיו בדור הראשון ובדורות שאחריו. פירושו של רבי יעקב אלאמשאטי, שבחלקו כבר התפרסם זה כמה שנים בתוך ספרי הרמב"ם הנפוצים במהדורות הנפוצה של רבי שבתי פרנקל זצ"ל תחת השם "פירוש קדמון ממצרים", בא כאן לראשונה כשתוספת מרובה עליו משני כתבי יד. האחד, זכיתי לגלות בשנת תשע"ט שהוא חלק מחיבור זה, ועל ידו נשלם הפירוש לפרקים שהיו חסרים עד עתה, והשני הוא כתב ידו של רבי סעיד אלעדני, שכבר דלו ממנו פנינים רבות, אך זכיתי לגלות שכל המובאות שבחיבורו בלשון הקודש הן העתקות של דברי רבי יעקב אלאמשאטי. על ידי כך זכינו בס"ד **להכפיל את גודל החיבור**, והחלקים הנדפסים לראשונה מכ"י הם בערך כשיעור מה שכבר נדפס עד עתה.

פנינים יקרות ומאירות הן פירושי רבי חננאל בר שמואל, מחותנו של הרמב"ם, חמי של רבי אברהם בנו. עד הנה היו ידועים פירושיו לרי"ף, וכעת מתברר שהוא ראשון מפרשי הרמב"ם, וחיבורו על הרמב"ם כולל חידושים רבים.

זכינו גם לגלות בין אוצרות גניזת קהיר שהתגלגלו לספריות העולם, דף ובו שיעור של הרמב"ם עצמו, העוסק בביאור סוגיות במסכת שבת, ובהם מאירה שיטתו במשנה תורה בפנים חדשות, ומתיישבות קושיות שעמדו עליהן המפרשים רבות בשנים.

פרקים מספר המספיק לעובדי ה', של רבי אברהם בן הרמב"ם, העוסקים בהלכות שבת והיו אבודים עד הנה, זוהו כמה וכמה דפים מהם, ונתברר בס"ד שהם חלק מחיבור זה, והם רואים כעת אור עולם. גם תשובותיו שבספר ברכת אברהם, שכבר התפרסמו לפני מאה וששים שנה, מתפרסמים כעת לראשונה כשהם מוגהים מתוך כתב היד, ועל ידי כך תוקנו עשרות טעויות שנפלו בדפוס.

עיקרו של הספר, בכ"י אוקספורד הונט. 597 שהיה בבעלותו של רבי דוד בן רבי יהושע הנגיד, אחרון הנגידים מצאצאי הרמב"ם. כתב היד הוא פירושו של רבי יעקב אלאמשאטי, ורבי דוד הוסיף על גליונותיו ליקוטים רבים, הן מדברי הגאונים והערוך ורש"י, והן מדברי בני בית מדרשו של הרמב"ם - רבינו חננאל בר שמואל, רבי אברהם בן הרמב"ם, רבי תנחום הירושלמי, ועוד.

צירופם וכינוסם של כל החיבורים והפירושים הללו, מאיר את דברי הרמב"ם בהלכות שבת ועירובין באור חדש, כפי שהם נתפרשו ונלמדו בבית מדרשו במצרים.

יש מן החידוש לפנינו גם בקביעת נוסח הרמב"ם, על פי הלשונות המובאים בספרי תלמידי הקרובים, ועל פיהם מתבררת גם מהימנותם של קטעי גניזה שנכתבו

במצרים קרוב לזמנו של הרמב"ם, וכפי הנראה הוגהו מספרו. על ידי כך מתברר נוסח הרמב"ם באופן מדויק ככל שניתן, ומתפרסם לראשונה כשהוא מבוסס על הטובים שבקטעי הגניזה ועוד.

בידו של רבינו הרמב"ם היה נוסח סדור וערוך של ה"משנה תורה", נוסח "נקי", המכונה על ידו בתשובותיו "נוסחא שלי" (אגרות הרמב"ם עמ' תקה). ברבות מהתשובות שהשיב מתייחס הרמב"ם לתיקונים והגהות שהוסיף בגליון עותק זה, שנשאר ברשותו, ועל גביו הוסיף והגיה ותיקן בכל עת. בעוד שהטופס המקורי של פירוש המשניות של הרמב"ם נתגלה בארם-צובה, כשעליו הגהות רבות בגוף כתי"ק של הרמב"ם, הטופס המקורי של משנה תורה לרמב"ם בחזקת אבוד, וככל הנראה לא הגיע גם לארם צובה, על ידי רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד שעבר לשם, אף על פי שהיה ברשות אביו רבי יהושע הנגיד (ראה קול נגידים פכ"ח ה"ה), ובזמנם של הרדב"ז ומהר"י קורקוס כבר לא היה בנמצא. אך בדורות הסמוכים לרמב"ם נכתבו במצרים טפסי מעתיקים, שהוגהו על פי גוף כתב יד קדשו של הרמב"ם, וביניהם התפרסם כתב היד שעליו חתם הרמב"ם עצמו ש"הוגה מספרי".

כתבי היד השלמים של משנה תורה לרמב"ם שהשתמרו עד ימינו, ועליהם מבוססים הדפוסים המדויקים, מחולקים לשלוש קבוצות - כתבי יד תימניים, ספרדיים ואשכנזיים, ולכל אחת מהן מאפיינים ייחודיים ויתרונות משלה. אולם קיימת קבוצה שלמה של עדי נוסח של משנה תורה לרמב"ם מגניזת קהיר, שכמעט ולא נעשה בה שימוש עד היום. כתבי יד אלו קרובים ביותר לנוסח הרמב"ם, שכן כאן נמצאו וכאן היו, במקום שבו חיבר הרמב"ם את ספרו. בעיסוקינו בהתקנת הספר נוכחנו לראות שהנוסח שעמד לפני תלמידי הרמב"ם ובני בית מדרשו קרוב קרבה רבה לנוסח כתבי היד התימניים במקומות שהם חלוקים עם כתבי היד האחרים, אבל לא פעם הוא נבדל מהם, וזהו לנוסח קטעי הגניזה, שאף הוא דומה דמיון רב לכתבי היד התימניים.

על כן התעוררנו להגיש את נוסח הרמב"ם באופן הקרוב ביותר לנוסח שבו היה מוכר בין תלמידיו, והדעת נותנת שהם השתמשו לשם כך בכתב ידו של הרמב"ם או בספרים שהוגהו על פיו. עמדתנו בפני הקושי להכריע את נוסח הרמב"ם על פי כתבי היד של הפירושים הללו, שהרי יתכן שדווקא מעתיקי כתבי יד אלו שינו ממה שהיה לפנייהם, או שתלמידי הרמב"ם נקטו לפעמים את לשונו בקירוב ולא כפי שהיא. לכן לא ניתן היה להסתמך עליהם במקום שנוסחתם יחידאית ואין לה חבר. אבל במקומות שלפנינו ציטוטי לשון של ר"י אלאמשאטי ורבי חננאל הדיין מלשון הרמב"ם, ויש ללשון זו לפחות חבר אחד בכתב יד אחד, נקבע הנוסח על פיו.

בשלב שני, מתוך השוואה של קטעי הגניזה עם הציטוטים בספרי תלמידי הרמב"ם, עלה בידנו לזהות מספר טפסים בגניזה התואמים לנוסח התלמידים ובני בית מדרשו של הרמב"ם, ועל פיהם הוגה ונקבע הנוסח במקומות נוספים. פשיטא שלא בכל קטעי הגניזה אפשר היה להשתמש, כיון שחלקם נכתבו על ידי סופרים שאינם דווקנים. אבל משמצאנו שלושה טפסים שנוסחאותיהם תואמות לנוסח רבי יעקב אלאמשאטי, השתמשנו בהם גם לבידור הנוסח בשאר דברי הרמב"ם, שאינם מצוטטים על ידי ר"א.

ואלו הם שלושת הטפסים שנמצאו באמנה עם נוסחאות תלמידי הרמב"ם: טופס א, ממנו הקטעים בהמ"ל בנ"י 5-3595.3, ENA, קיימברידג' TS AS 99.18 ו-TS NS-217.5; טופס ב, ממנו הקטע; ENA 3605.8 ובמידת מה טופס ג, ממנו הקטע בן 12 הדפים TS F7.44.

במקומות שאין בידינו קטעי גניזה כאלו, נקבע הנוסח על פי כתבי היד התימניים, הקרובים ביותר לנוסח מצרים וכאמור.

במה אקדם ה' אכף לאלוקי מרום. מודה אני לפניך, ה' אלו', ששמת חלקי מיושבי בית המדרש, ומנעורי ועד עתה על ברכי החכמים גידלתני. הורי היקרים, אאמו"ר הגאון ר' חיים יצחק, בעמח"ס חלקת יצחק, ואמי מורתי שיחיו לאו"ט, עודדוני וחינכוני לפרוש מהבלי עולם ולהתמסר לעמל התורה בעומק עיונה ובדקדוק וחיבוב דברי רבותינו הראשונים. רבותי שלימדוני חכמה, בישיבות קמניץ ופוניבז', העמידוני בקרן אורה. בית מו"ח, הגאון ר' אשר זעליג וסרמן, בית גדול שמגדלים בו תורה ותפילה. מנב"ת אשתי שתחי', הלוקחת על עצמה כל עול, כדי שאהיה פנוי מכל עסק זולת עסק התורה. יתן ה' שנזכה לגדל יחד את ילדינו שיחיו על מבועי התורה והמצוות בשובה ונחת לאורך ימים.

חברים וידידים רבים סייעוני בכלל, ובעניינים הנוגעים לההדרת ספר זה בפרט. מו"ר הרה"ג ר' עזרא קורח שליט"א, שבטוב עין של ת"ח פתח בפני שיערי לשון הגרי, עודדני והדריכני במשעוליה, והניף ידו להגיה את התרגום לפירושי רבי חננאל בר שמואל. אלופי ומיודעי פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, פינה מזמנו והעמידני על האמת בעשרות עניינים. ידידי הרה"ג ר' יעקב ישראל סטל שליט"א, פתח לפני מאוצרותיו וידיעותיו. בני החבורה בכולל פוניבז', סייעוני בדיבוק חברים בליבון עניינים רבים בהלכות שבת, בסדר לימוד מסכת זו בשנים אלו. הרה"ג ר' שלום גרוס שליט"א והרה"ג ר' חנוך ולדנברג שליט"א עמלו על הציורים שבכתב היד, מתוך ירידה לעומק הסוגיות, ולא נחו עד שהוציאו מתח"י דבר נאה ומתוקן. ועוד רבים שיארך המקום לפורטם. יבורכו כולם מאת ה' ויזכו להרבות פעלים לתורה ולתעודה ולאור באור החיים.

חמרא למריה וטיבותא לשקייא, התודה למנהלי ספריות אוקספורד ובית המדרש לרבנים בנ"י, על רשותם להשתמש בכתבי היד שברשותם. הברכה אחת לאיש אשר רוח בו, רבי דב פרידברג שליט"א, שבזכות מפעליו הכבירים בכתבי היד בכלל וכתבי היד מהגניזה בפרט התאפשרה עריכת ספר זה.

מאת ה' אפיל תחינה, שלא נכשל בדבר הלכה, ונזכה לישב באהלה של תורה לאורך ימים, ללמוד וללמד ולפרסם עוד חיבורים יקרים מחיבורי רבותינו הגאונים והראשונים, ונשמור חוקיו בעולם הזה ובימות המשיח, כדי שנזכה ונירש טוב לחיי העולם הבא.

אלול תשפ"א,

יחיאל יהודה זייבלד

בְּשֵׁם יְיָ אֱלֹהֵינוּ
נחלת עדותיך לעולם כִּי ששון לבי

המלה

ספר שלישי והוא ספר

זמנים

כרח הגאון ז"ל בזה הפסוק לפי שיטתו רוצה לטבוח
וימים טובים שהנחילם הקב"ה לישראל לעולם
בטבת אות היא לעולם והטבת היא עדות לכל באי
העולם כשיראו ישראל שובתיך בטביעי שולח למה
צטוו ישראל בזה והם משיבין לפי שהקב"ה ברא
עולמו בטטה ימים והטביתו בטביעי וצונו לטבות
בו כדי לזכור מעשיו תמיד ויודע שהקב"ה ברא
ואינו קדמון נמצאת הטבת עדות לכל שהקב"ה
ברא עולמו ובזה הפסוק נאמ' כי ששון לבי הנה וכן
רחוי לטבות בטבות וימים טובים וקרא טס ספר
זה זמנים לפי שהוא זכר בו המצוות התלויות בזמנים

נחלתי ערותיך לעולם כי ששון
לבי המה: **למה** פתח

הצחוק ז"ל בזה הפסוק:

דאך לפי שיש בו רמז לשבתות
וימים טובים שהנחילים הכבד

לשרא לעולם: דכתיב בשבת אותה ירא
לעולם: ומה שאמר כי ששון לבי המה:

שכן ראוי לשמחה בשבתות וימים טובים:

למה לפי עקרא שם ספר זה זמנים
שהוא זוכר
המלכות התלויות

בזמנים ידועים והתחיל בשבת לעולם

גדולתו: **ותעלם** אז ספר זמנים

אשתמלעל עשר הלכות סימנים

ששש ששש שקתם והם: שבת: עירובין:

שביתת עשור: שביתת יום טוב: חמץ ומצה:

תוכן

מבוא

הרמב"ם עם פירושי ר"י אלאמאשטי וקול נגידים

פתחת הרמב"ם לספר זמנים א

הלכות שבת

פרק ראשון ב	פרק ששה עשר קנא
פרק שני טו	פרק שבעה עשר קסג
פרק שלישי כז	פרק שמונה עשר קעו
פרק רביעי לז	פרק תשעה עשר קפא
פרק חמישי מז	פרק עשרים קפט
פרק שישי מח	פרק אחד ועשרים קצב
פרק שביעי נו	פרק שנים ועשרים קצח
פרק שמיני סא	פרק שלשה ועשרים רד
פרק תשיעי עג	פרק ארבעה ועשרים רט
פרק עשירי פב	פרק חמשה ועשרים ריג
פרק אחד עשר צו	פרק ששה ועשרים ריח
פרק שנים עשר קו	פרק שבעה ועשרים רכב
פרק שלשה עשר קיח	פרק שמונה ועשרים רל
פרק ארבעה עשר קכה	פרק תשעה ועשרים רלד
פרק חמשה עשר קמ	פרק שלושים רלט

הלכות עירובין

פרק ראשון רמב	פרק חמישי רנז
פרק שני רמו	פרק שישי רס
פרק שלישי רמט	פרק שביעי רסד
פרק רביעי רנג	פרק שמיני רסה

שיעור הרמב"ם	רעא
עיונים	רעד
המספיק לעובדי ה'	רפג
סדר הכנסת שבת	רפג
פרק המוקצה	רפד
הלכות הוצאה	רפו
עיונים	רצד
עיון א - זמן צאה"כ לדעת הרמב"ם ורבי אברהם בנו	רצד
עיון ב - מוקצה מחמת חסרון כיס במוקצה מחמת גופו	רצז
עיון ג - טלטול מוקצה לצורך גוף המטלטל	רחצ
אהלי קדר	שה
ר"י אלאמאשטי	שז
קול נגידים	שח
שיעור הרמב"ם	שלח
המספיק לעובדי ה'	שלט
מפתח מקורות	סוף הספר

מבוא

פתח דבר

לתולדות המחברים והחיבורים

בעמדנו בפתח ההיכל, על מפתן בית מדרשו של הרמב"ם, שגנוזות רבות ויקרות שהתחברו והתלבנו בו רואות כעת אור עולם לראשונה, נכון להקדים דברי פתיחה ותולדה, למען יעמדו בעלי השמועה לנגד עינינו, ולמען דעת גדולת ערכם של חיבוריהם.

משפחת אלאמשאטי ורביה

משפחת אלאמשאטי^א, היתה מהמשפחות המיוחסות של קהילת בני-ארץ ישראל בפוסטאט, הלא היא קהיר הישנה שבמצרים^ב. המשפחה העמידה חכמים, דיינים וחסידים, וגם סוחרים, נדבנים, רוקחים ויצרנים. ברשימת יוחסין של המשפחה, שנכתבה בחיי הרמב"ם, מופיע שם ראש המשפחה חנניה (שסביר ששמו חננאל), שני בניו צדוק ואברהם, בני אברהם סעדיה חיים וחננאל, בנו של חיים פרחיה, ובניו של חננאל - מנשה ראש הקהל, חיים, ושמואל הנדיב. ר' אברהם בן חננאל כבר היה במצרים בשנת ד'תת"פ, והשערת החוקרים הוא שהוא ייסד את המשפחה במצרים. אחד מבני המשפחה הוא רבי יעקב, מחבר הפירוש שלפנינו.

על מוצא המשפחה עלו מספר השערות לא מבוססות - שמוצאה מתוניס או מספרד^ג. ניתן לשער, במידה רבה יותר של בטחון, שמוצא המשפחה מסוריה, מקהילת בני ארץ ישראל שבדמשק, שרבים מבניה עברו באותה עת לפוסטאט, ובראשם רבי מצליח גאון^ד. הד לכך נמצא במובאות בפירוש רבי יעקב אלאמשאטי מדברי רבי זכאי, שהיה מדייני קהילה זו; ובהיכרותו האישית עם השוק של דמשק^ה. שייכותו של רבי יעקב לקהילת בני ארץ ישראל עולה גם מתוך דבריו בפירושו^ו.

עוד אחד מבני המשפחה, הוא רבי דניאל בן אלאמשטה, שחיבר ספר השגות על הרמב"ם בשם "כתאב תקוים אלדין" [-תיקון הדת] שלא השתמרו במלואו^ז. הוא נזכר בגליון פירוש רבי אברהם בן הרמב"ם (בראשית לב, ג): "וזה דומה למאמר דניאל

^א נכתב גם: אלאמשאטי, אלמשאטי, אלמשאטה, ועוד. לתולדות המשפחה ר' מאמרו המסכם של רמ"ע פרידמן, 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 271 והלאה.

^ב פירוש המילה "אמשאטי" הוא "עושה מסרקות פשתן" או "מוכר מסרקות פשתן", ו"אמשאט" הוא סורק פשתן.

^ג ראה פרידמן, הנ"ל הערה א, עמ' 275 הערה 24.

^ד ראה י' זייבלר, 'דרשה לחג השבועות - סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של רס"ג', קובץ בית אהרן וישראל רג (סיון תמוז תשע"ט), עמ' יד והלאה.

^ה ראה בפירוש לפרק י"ד ה"ו.

^ו בפירוש לפ"א ה"א, כותב רבי יעקב שבידיו אומרים "בשגה ובדון, באונס וברצון". לכאורה הכוונה ל"על חטא", ונוסחו כנוסח ארץ ישראל שזהו הסדר: ועל חטא שחטאנו לפניך בשגה, וחש"ל בדון, וחש"ל באונס, וחש"ל בלא אונס.

^ז בשני חלקים, שניהם בספריית פטרבורג: אוסף פירקוביץ הראשון 3132, והשני 288.

בן אלמאשטה בעל אלתקוים בטענתו על רבינו משה ז"ל בענין זה ובזולתו". קרוב לודאי שהוא ניהו רבי דניאל בן סעדיה הבבלי שהתגורר בדמשק והיה תלמידו של רבי שמואל בן עלי ראש הישיבה בבגדאד, ובחודש אדר א' ד'תתקע"ג חיבר את ההשגות על ספר המצוות לרמב"ם, עליהן ענה רבי אברהם בן הרמב"ם בספר "מעשה נסים", ואת ההשגות על משנה תורה, עליהן ענה רבי אברהם בספר "מלחמות השם". תשעת השגותיו הנוגעות להלכות שבת, ותשובות רבי אברהם בן הרמב"ם עליהן, מופיעות בספר זה במדור קול נגידים.

רבי דניאל בעל השגות אלו חיבר גם חיבור על קהלת שבו זלזל ברמב"ם, כפי שהזכיר רבי אברהם בן הרמב"ם בספרו מלחמות השם (מהדורת מרגליות עמ' נד), והפירוש לקהלת נזכר בספר "תקוים אלדין" (דף 60א-ב): "ועלי מה בינת פי שרח קוהלת", ועל כן קרוב לודאי שמדובר באותו חכם.

רבי יהודה אלחריזי מספר בספרו תחכמני (שער מז) על מסעותיו במזרח ועל שהותו בדמשק בערך בשנת ד'תתקע"ה. הוא מונה את אנשיה הנכבדים, והשני שבהם הוא רבי דניאל דנן, שמעלותיו הנזכרות קשורות לתורה: "ושם ראיתי החכם הגדול דניאל הבבלי, הוא מעין המתגבר, ובחכמתו ארזים משבר, וחילים יגבר". בכ"ב שבט ד'תתקע"ד שלח רבי דניאל מכתב למנהיגי קהילת האשכנזים בירושלים, העוסק במגבית שנערכה למענם במצרים, וגם ממנה נשקף מעמדו הנכבד בקהילת דמשק.

יש ששיער שעל בני משפחת אלאמשאטי נמנה רבי חננאל בר שמואל הדיין, שחיבר פירושים לרי"ף ועוד חיבורים, שבתו האחת נישאה לרבי אברהם בן הרמב"ם, ובתו האחרת נישאה לרבי פרחיה ב"ר נסים ממשפחת בן יגו, תלמידו של הרמב"ם.

ח הצעה זו עלתה על ידי ש' פוננסקי, ופקפק בה מ' שטיינשניידר. ראה י' פנטון, Paul B. Fenton, "Daniel Ibn al-Mashita's Taqwim al-Adyan: New Light on the Oriental Phase of the Maimonidean Controversy," in Joshua Blau and Stefan C. Reif, eds., *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 74-81. וראה גם מ' בן ששון, מסורת ושינוי בתרבות הערבית היהודית, עמ' 79.

ט ראה זו הובאה ע"י פנטון במאמר מאוחר שלו: Paul B. Fenton, "A Re-discovered Description of Maimonides by a Contemporary," *Maimonidean Studies*, vol. 5 (2008), 274. י ספר היישוב ג, ירושלים, מס' 45. המכתב זוהה לפני כן בטעות כממוען לרבי חננאל בר שמואל, ראה מאן, טקסטים ומחקרים, א, עמ' 409-411; גוטיין, שבעה עשרה הבאה, עמ' 373-374.

יא ש"ד גוטיין, ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם, תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 395. השערה זו היא בעלת סבירות מה, אולם אינה נשענת אלא על כך שבין בני המשפחה אנו מוצאים את שמואל החסיד בן חננאל, ועל כן אפשר לשער שהיה לו בן בשם חננאל שנקרא על שם אביו. אך ההשערה רחוקה מלהיות מבוססת, ומשום מה התקבלה על דעת החוקרים כפי שהיא, למרות ההערה "שבתעודות מן הגניזה העוסקות בר' חננאל בן שמואל הנדיב לא מצאנו שהוא נקרא 'אבן אלאמשאטי', ובכתובת הזאת [של משפחת אלאמשאטי בבית הכנסת הירושלמים בפוסטאט] לא נקרא שמואל 'הנדיב'". רמ"ע פרידמן כתב שניתן לבסס את השערתו "כעובדה גמורה" על פי רשימת יחסין של משפחת אלאמשאטי שבה מכונה ר' שמואל בתואר "הנדיב" (פרידמן, שם, עמ' 286). לענ"ד נראה שרבי חננאל בר שמואל הנדיב היה בן למשפחת בן כראת'ה, כמבואר להלן במבוא לתולדותיו. התואר "הנדיב" אינו יכול ללמדנו דבר, שכן הוא מופיע עשרות פעמים על אנשים שונים (כעולה מחיפוש קל בפרויקט הגניזה של פרידברג), ואינו תואר הנצמד לאדם אחד ומאפיין, וגם ביחס לרבי שמואל, כמו ביחס לחכמים אחרים, הוא מופיע

פירוש רבי יעקב אלאמשאטי על הרמב"ם ותפוצתו

פירוש של רבי יעקב אלאמשאטי להלכות שבת, כונה "פירוש קדמון ממצרים" ונדפס באופן חלקי במהדורת ר' שבתי פרנקל, בסוף כרך זמנים, על פי שני כתבי יד. כתב היד זוהה במהדורות המאוחרות של הרמב"ם בהוצאת רש"פ, כחיבורו של רבי יעקב אלאמשאטי². ואלו דבריהם במהדורה השניה: "משו"ת מהרלב"ח ס"י ק"ה הודענו שהיה מחכמי המוסתערבים³ ושמר ה"ר יעקב אמושט ז"ל, ע"ש שהובא ממנו מ"ש בפ"ו הט"ו ד"ה וכן, וגם מה שחסר אצלנו שם בהל' כ. ונראה שהוא הנזכר בשם ה"ר יעקב מיאשטי בשו"ת המבי"ט ח"א רס"י ע [וח"ב סי' קכד] שהביא מפירושו להלכות אישות". במהדורה האחרונה של הספר, ניסן תשע"ז, הוסיפו המהדירים וציינו גם לשו"ת מהר"י בירב סימן נה, וכתבו שהשלימו על פיו את הלכה כ' החסרה.

מן הראוי להרחיב במאורע זה שנידון בשו"ת מהרלב"ח ומהר"י בירב, שהתעורר בצפת לפני כארבע מאות וחמשים שנים, והוא שופך אור רב על הפירוש דנן והיחס אליו. מהר"י בי רב מסר שיעור בהלכה, ועסק בדברי הרמב"ם (שבת פ"ה ה"כ), בדין שליחת איגרת ביד גוי קודם השבת, כשיתכן שהגוי יעשה את השליחות בשבת. מהר"י בירב פירש את הסוגיה לפי שיטת הרמב"ם, שאם יש בעיר של שולח המכתב "בי דואר" שמקבץ את כל האגרות ושולחן, מותר לשלוח את האגרת בידו, ובלבד שתוכל להגיע בערב שבת לבית הרחוק ביותר בעיר, הנמצא הסמוך לחומה, שמא בית הדואר נמצא בבית זה. ואם אין אדם קבוע ב"בי דואר" אין לשלוח האגרת ביד גוי, אלא אם כן קצץ עמו דמים.

מפני כבודו של רבי יעקב לא העיר מהרלב"ח דבר במהלך השיעור, אך לאחר השיעור העיר שהבי דואר הוא בעיר שאליה מגיע המכתב. מהר"י בירב עמד על דעתו שמחלוקת היא בין המפרשים, ודעת הרמב"ם היא שבי דואר הוא בעיר שממנה נשלחה האיגרת, כפשטות דבריו [וכפי שנקטו הכסף משנה בפירושו הראשון, ובמעשה רקח שם כתב שכן הבינו השלטי הגבורים אשר סביב הרי"ף ז"ל ושאר פוסקים, ורק הכסף משנה חידש פירוש אחר בדעת הרמב"ם, וכן ציין למהרלב"ח שתמה על מוהר"י בן לב ותלמידיו שהבינו כוונת רבינו כפשוטו שהבי דואר הוא באותה העיר עצמה וס"ל דליתא אלא דרבינו מפרש כפירוש רש"י והטור ושאר פוסקים ודקדק הרבה בדברי רבינו].

הדברים הגיעו לידי כך שמהרלב"ח נדר ברבים, שאם ימצאו בפירוש כלשהו המפרש כפירושו של מהר"י בירב, שהכוונה לבית הדואר בעיר המקור, יתן חמשים פרחים לעניי ארץ ישראל. תלמידי מהר"י בירב טרחו וחיפשו, ומצאו - בפירוש דנן נמצאים הדברים. הם הראו את הפירוש למהרלב"ח, שלא הכיר לפני כן את הפירוש ואת

גם יחד עם תארים נוספים. כך שכל עיקר זיהוי שמואל אבי רבי חננאל הדיין עם שמואל אלאמשאטי רעוע לפי שעה. יב הזיהוי של הפירוש עם רבי יעקב אלאמשאטי מובא גם על ידי ישראל תא-שמע בכנסת מחקרים (ב, עמ' 311) משמו של ר' שמחה עמנואל, על פי שו"ת מהר"י בירב ס' נה. תא-שמע מפנה לדברי בנימין ריצ'לר שעסק במשפחתו של חכם זה, במאמרו 'כתובות חדשות מבית הכנסת של הירושלמים בפוסטאט', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 85. וראה גם בהערות של ר"ד הנשקה, 'הרמב"ם כמפרש דברי עצמו', ספונות, כג (תשס"ג), עמ' 134, הערה 74. יג ראה על כך בהערה טו להלן.

מחברו. את דבריו בפירוש ההלכה של הדואר מהרלב"ח מעתיק בלשונו, ואלו הדברים:

הנותן איגרת לגוי להוליכה לעיר אחרת וכו' אם קצץ לו דמים נמצא שהגוי עושה מלאכת עצמו ואם לא קצץ נמצא שהוא עושה מלאכת הישראל בשבת ואסור, אלא אם כן יש במדינה אדם קבוע שמקבץ האיגרות ושולחן ויש לו על כל איגרת שכר ידוע, לפיכך אין צריך קציצה. ובזה הצריכו שיהיה בזמן ריוח כדי שיגיע לבית הסמוך לחומה קודם השבת כדי שלא יתחיל במלאכת הישראל בשבת, שנשיאת האיגרת במדינה אין בה איסור מלאכה, וכיון שיש שהות ביום להגיע לחומת המדינה קודם השבת, כשיתן האיש שמקבץ האיגרות איגרת הישראל לשלוחיו נמצא השלוחים המובילים האיגרת אינם עושים שליחות הישראל, אלא שליחות מקבץ האיגרות הנקרא בי דואר.

אכן, רבי יעקב אלאמשאטי מפרש שאם האיגרת הגיעה לבית הדואר שבעיר המקור - די בכך, כיון שמעכשיו והלאה אין שליחת המכתב נעשית בשליחותו של היהודי השולח, אלא בשליחותו של בית הדואר, שבבעלות גויים.

מהר"י בירב עצמו מתייחס לנושא בסימן נ"ה, ומעתיק את לשונו של הפירוש להלכה כ', בשינויים מזעריים מכתב היד.

מהר"י בירב מספר פרט נוסף על רבי יעקב, אותו הוא מכנה "הרב רבי יעקב אמאשט"י": לדבריו, היה "תלמיד מובהק מהרמב"ם והיה לומד הלכה מפיו". ר' חיים זלמן דימיטרובסקי¹, ציין שהמילים "תלמיד מובהק מהרמב"ם" מופיעות בנוסח זה בדפוס החדש של שו"ת מהר"י בירב, ואילו בתמת ישרים (סי' קנו) נכתב "תלמיד מובהק מוסתערב" מהרב"ם ז"ל", והציע שאולי צריך לומר "תלמיד מובהק מהרע"ב". אך אפשרות זו נשללת על הסף, מאחר והחיבור כבר היה לפני רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, המוקדם בהרבה לרע"ב. יתכן גם שבמקום "מהרמב"ם" צריך לתקן "מהראב"ם"י, ועדיין אין הדברים ברורים ואין המסורת קרובה.

מהרלב"ח בדק את הפירוש ומצא בו קשיים, ולכן לא ראה בו "בר סמכא" כלשון שנדר. נעתיק את לשונו בעניין:

הארכתי כל כך בזה, לפי שכאשר שמעו החכם הנזכר ותלמידיו הנדר שנדרתי בריבם לתת חמשים פרחים לעניי ארץ ישראל אם ימצא בשום פוסק שיהיה בר סמכא כדבריהם, בקשו וחפשו בכל הספרים ולא מצאו שום דבר כנגד מה שאמרתי בשום

¹ יד במאמרו 'בית מדרשו של רבי יעקב בצפת', ספונות ז (תשכ"ג), עמ' סח.

² כינויו כ"מוסתערבי" אינו בדקדוק, שבשם זה כונו החושבים המקומיים של הארץ על ידי גולי ספרד. ואפשר שכיון שהיה הפירוש מצוי בידי חכמי המוסתערבים, כפי שאנו רואים שנמצא בצפת בזמנו של רבי סעדיה אלעדני שהיה בצפת עוד לפני גירוש ספרד, וכדלהלן, על כן כשהגיעו הגולים לצפת וראו את הפירוש הזה בידי חכמי המוסתערבים חשבו את מחברו למוסתערבי.

³ אז אך לא ידוע על כינויו של רבי אברהם בר"ת "ראב"ם" בתקופה זו. וראה להלן על שנראה לכאורה שרבי יעקב אלאמשאטי חי בדור שאחרי הרמב"ם ולא היה תלמידו.

ספר שיהיה מרב מוסמך. האמנם נראה שבארצות האלו היה איש אחד מוסתערב, שמו כ"ר יעקב אמוש"ט, שעשה פירוש על הרמב"ם ז"ל, ונמצא בו שפירש לשון הרמב"ם כדבריהם, והם שמחו מאד ושלחו לומר אלי.

ואני אמרתי זה האיש לא ידעתי אותו, ושמו וספרו לא נמצאו כתובים בדפתרא שלי. ועם כל זה לקחתי הספר ועיינתי בו לראות מה טיבו ומצאתי כי יש לו שכר בעמלו וטרחו שטרח לכתוב הנראה אליו, כי אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים. האמנם לענין לחוש לדבריו אין לחוש, כי מצאתי קצר ההבנה, גם הספרים לא היו נמצאים בזמנו כמו בזמננו, ולא היה מביא הדבר שהיה כותב אל מצרף הגמרא והפוסקים כראוי לכל מחבר או מפרש ספר, ובפרט למפרש דברי הרמב"ם ז"ל, כי בודאי לא יוכל להבין כלל מדבריו באמת אם לא על פי לשון הגמרא. וכבר נודע מה שכתב הרא"ש ז"ל בתשובותיו בספור שבח דברי אדם גדול שכתב שכשהיה לומד בספרי הי"ד להרמב"ם אם היה לומד בדיני ג' סדרי התלמוד שהוא כבר ידעם היה מבין דבריו, וכשהיה לומד במקום אחר לא היה מבין כלל מדבריו. גם ה"ר יצחק בר ששת כתב אלו הדברים בעצמם בתשובותיו בשם הרא"ש ז"ל.

והנה זה החכם כנראה מדבריו במקומות רבים מספרו בודאי לא היה זהיר בזה, רצוני לצרף ולבחור בכור לשון הגמ' והמפרשים ז"ל, אשר מכל זה נמשך אליו כי במקומות רבים כתב הפך הדין בביאור. ואזכור מקום אחד מהם לבד, כי הוא סמוך לדין זה על מה שכתב הרמב"ם ז"ל באותו הפרק עצמו (הט"ו), "וכן מותר לאדם להשכיר כרמו או שדהו לגוי" וכו', כתב החכם הנזכר וזה לשונו: **השוכר הוא שישכיר השדה בשכר קצוב בכל שנה והשוכר הוא שמוציא הוצאות על השדה ובין שירות בין שיפסיד אין על בעל השדה כלום ולא יקח ממנו אלא השכר שקצץ עמו והאריס והוא שיעבוד השדה בשליש התבואה או בחציה כפי מה שיתנו ביניהם והואיל ואלו עושים לעצמן אין חוששין מפני החשד והוא שתהיה השדה חוץ לתחום כדאתברר בפרק מי שהפך במועד קטן. עד כאן לשונו.**

הדור אתם ראו דבריו של זה המחבר שכתב בכאן והוא שתהיה השדה חוץ לתחום, כי הם שקר לדעת כל הפוסקים, ובע"ז סוף פרק ראשון הוא מבואר גם בפירוש הר"ן להלכות הרי"ף בפרק כל כתבי גם בהרמב"ם ז"ל הוא מבואר שאפילו בתוך התחום שרי משום דארעא לאריסותא קיימא. ומה שכתב דבפ' מי שהפך אתברר, אינו כן כי שם לא דבר כי אם בקבלנות ומשם למד הרמב"ם ז"ל הדין שכתב קודם לזה בסמוך. וזה לשונו לפיכך הפוסק עם הגוי לבנות לו חצרו וכו' אם היתה המלאכה במדינה או בתוך התחום אסור וכו'. עד כאן. הרי שהמחבר הזה כתב נגד הדין בזה ולא הבין דברי הרמב"ם ז"ל.

ואם לא היה יוצא מתחת ידי בעל הספר הנזכר דבר אחר בלתי מתוקן כי אם זה שכתבתי מדין האריס והשוכר, הייתי מטריח את עצמי ללמד עליו זכות ולפרש דבריו באופן שלא תפול עליהם סתירה כפי הדין, והוא בזה האופן, כי מה שכתב והוא שתהיה השדה חוץ לתחום אין כוונתו לחייב שהדין כך אלא אדרבה. והוא מקושר עם תיבת אין שכתב למעלה ורוצה לומר אין חוששין מפני החשד ולהתיר דוקא

בתנאי שתהיה השדה חוץ לתחום אלא אפילו שתהיה בתוך התחו' בדרך הזה הייתי מתקן לשונו ומיישב דבריו. ועם היות כי לשונו בלתי מסודר ומדויק לפי זאת הכונה, גם דמ"ש כדאיתברר בפרק מי שהפך אינו מדויק על פי זה דעיקר זה הדין על הדרך שתקנתי הוא בסוף פרק קמא דעבודה זרה בהלכות גם בפרק כל כתבי כנזכר, הכל הייתי סובל. אף כי לא מפני זה הייתי חוזר ממה שכתבתי בפירוש דברי הרמב"ם בנושא שלפנינו כיון שהוא מוכרח מלשון הגמרא כאשר כתבתי. אבל מה אעשה שלא הרוחתי דבר.

והאמת כי כהנה רבות עמו, ולא ראיתי לפרסמם מפני הכבוד, ואפילו זה שפרסמתי וכתבתי היה קשה בעיני מאד והאשם על הגורמים.

הציטוט האמור בהלכה ט"ז מופיע לפנינו, ומכאן הזיהוי הברור של הפירוש עם רבי יעקב אלאמשאטי, כפי שכבר נכתב, וכפי שמתאשש כעת עוד יותר עם גילוי דבריו בהלכה כ' המתאימים אף הם לסיפור.

נמצאו למדים מפרשה זו שפירושו של רבי יעקב אלאמשאטי היה מוכר בצפת בדור שאחרי הגירוש. אולם גם בדור שלפני הגירוש היה הפירוש מוכר בצפת. רבי סעדיה אלעדני, שחי בצפת בדור שלפני הגירוש, מביא בפירושו כמה פעמים את רבי יעקב בשמו - "רבי יעקב אלאמשאטי", וכפי שיובא להלן הוא אף העתיק חלקים גדולים מחיבורו של רבי יעקב וכללם בפירושו שלו לרמב"ם.

נראה גם שלמעלה ממאה שנים לפניהם, היה פירושו של רבי יעקב אלאמשאטי מוכר בתימן. העירני ר' דוד הנשקה, שבמדרש הגדול (שמות טז, כט) מרחיב במקור לשיעור תחומין, ולשונו מועתקת מלשון ר"י אלאמשאטי (פכ"ז ה"א), כולל הלשון המחודשת שבסיום הדברים, "והני מילי מדרשא מדברי סופרים אבל מן התורה שנים עשר מיל כנגד מחנה ישראל", המכוונת לשיטת הרמב"ם שדבר הנלמד מדרשא נידון כדברי סופרים. מכך נראה שהפירוש היה בתימן ונלמד שם, ויש להוסיף ולברר את השפעתו על חיבוריהם של גדולי תימן.

דרכו של הפירוש ומקורותיו

מטרותיו של הפירוש שתים הן. העיקרית, לבאר כל מושג חדש וכל עניין הדורש ביאור, ביתר הרחבה משנהגו שאר מפרשי הרמב"ם הקדמונים. בכלל זה עוסק רבי יעקב אלאמשאטי רבות בביאורי מילים, בהם אנו מוצאים השוואות רבות מאוד לפירושו של רבי תנחום הירושלמי בספרו "אלמרשד אלכאפי" - המדריך המספיק, וכפי שנסמן בהערות. לפי סגנון הדברים, הכתובים בתבנית כל שאר הערכים בחיבורו של רבי תנחום, נראה שרבי יעקב העתיק מחיבורו של רבי תנחום ולא להיפך. ויש בכך מן החידוש, כיון שרבי תנחום נולד כפי הנראה אחרי פטירת הרמב"ם, ונפטר בשנת ה'צ"א, ודחוק להניח שרבי יעקב אלאמשאטי מביא ממנו ועם זאת למד תורה מפי הרמב"ם עצמו, שנפטר בשנת ד'תתקס"ה, שהרי לפי זה היה רבי יעקב אלאמשאטי מבוגר מרבי תנחום

יז ראה להלן בפרק לתולדות רבי תנחום הירושלמי.

בכארבעים שנה לפחות. אלא שיתכן, כפי שהוצע לעיל, שרבי יעקב לא היה תלמידו של הרמב"ם אלא של רבי אברהם בנו, ולפי זה אתי שפיר הכל.

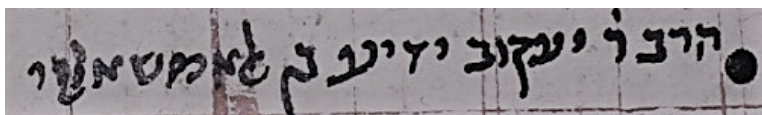
עוד עוסק רבי יעקב אלאמשאטי רבות בענייני חשבון והנדסה, ובכל מקום שבו דברי הרמב"ם נוגעים לתחומים אלו, הרי הוא יוצא מגדרו המצמצם ומרחיב רבות, כשלפעמים הוא עובר לכתוב בלשון הערבית המדוברת.

המטרה הנוספת של רבי יעקב אלאמשאטי, הדומה למטרת שאר מפרשי הרמב"ם הקדמונים, היא לברר את מקורותיו של הרמב"ם מתוך הסוגיות. בתחום זה הוא עוסק בדרך כלל בסוף קטעי הפירוש, ולא באופן שיטתי, ונראה שהוא ראה אותו כמשני. נראה גם שבעת עריכת החיבור אירע שמקורו של הרמב"ם נעלם מעיניו לפי שעה, ולכן הוא כתב רק "כדאיתה" והשאיר מקום חלק בכתב היד, וכך הועתקו הדברים על ידי המעתיקים שבאו אחריו, בהותירם גם את הריחוק החלק.

מקורותיו המפורשים של רבי יעקב אלאמשאטי בפירושו רבים מגוונים. מלבד פירוש התלמוד של הרמב"ם, המובא בפירוש במקומות רבים, הוא מביא מדברי רב האיי גאון, רבינו חננאל בר חושיאל, הרי"ף, ורבי זכאי שהיה מדייני מצרים בדור שלפניו¹. כמו כן הוא מביא מספר פעמים מפירושו של רבינו יהונתן מלוניל, שעלה לארץ ישראל דרך מצרים אחרי פטירתו של הרמב"ם והביא עמו את פירושו, ועותקים ממנו נשארו במצרים². רבי יעקב אלאמשאטי מרבה גם להביא מפירושו של רש"י, לרוב בראשי התיבות "רשז"ל" או "רש"ל". מהמובאות הרבות מפירושו ניתן ללמוד על תפוצתו הגדולה של פירוש רש"י במצרים בדור שאחרי הרמב"ם, וכן ניתן ללמוד על כך שבתוך פירוש רש"י נוספו פירושים נוספים על ידי חכמי המקום, שרבי יעקב אלאמשאטי מצטטם בשם רש"י³.

חלקי משנה תורה שהתפרשו על ידי רבי יעקב אלאמשאטי

פירושו של רבי יעקב אלאמשאטי כלל כנראה את כל ספרים אהבה וזמנים. בפירושו של רבי סעדיה אלעדני יש מובאות מפירושו להלכות תפילה; בפירושו להלכות שבת (פ"ב הי"ד) הוא מפנה לפירושו להלכות מילה; ובכ"י אוקספורד פוקוק 182, המכיל את פירושו של רבי עובדיה להלכות קידוש החודש לרמב"ם, נוספו בסופו, מדף 160ב, מספר לוחות "שעשה אותם הרב ר' יעקב ידיע"א בן אלאמשאטי". זהו ככל הנראה כתב היד הקדום ביותר בו אנו מוצאים את שמו של רבי יעקב, והוא נכתב בערך בשנת ה'ק"ד.

יח ראה פט"ז ה"כ. פירושו של רבי זכאי מובא בלשון המקור, בערבית. על רבי זכאי ראה במאמרי הנ"ל הערה ד. יט ראה על כך להלן בפרק לתולדותיו של רבינו יהונתן מלוניל.

כ ראה פי"ח הי"א ובהערה שם.

כא במצרים וסביבותיה חותמים במקום "המכונה" בלשון "הידוע" או "ידיע".

כאמור, בפירושו להלכות שבת מפנה רבי יעקב אלאמשאטי לדבריו בהלכות מילה, והדברים נמצאים לפנינו בפירוש להלכות מילה שנדפס על שם מהר"י בירב. מכך יש להוכיח לכאורה שבכתב היד שהביא את פירושי מהר"י בירב ומהרלב"ח ור"י אלאמשאטי על הרמב"ם, לא רק הלכות שבת הן של ר"י אלאמשאטי, אלא גם חלקים נוספים, ולפי שעה קשה לקבוע מסמרות בשאלה מה נכתב על ידי ר"י אלאמשאטי ומה נכתב על ידי ר"י בירב. טופס נוסף של פירוש ר"י בירב התגלגל לגניזה בדפים שונים^{כב}, ויתכן שיהיה אפשר לזהות על פיו את הקטעים שנכתבו על ידי ר"י בירב. ישנו גם הבדל במטרת הפירוש, בעוד ר"י אלאמשאטי מפרש ומרחיב בפירוש עניינים מוקשים, ר"י בירב עוסק בעיקר בהבאת מקורותיו של הרמב"ם, בדומה לבן דורו הכסף משנה.

שימושי רבי סעדיה אלעדני ומהר"י בירב בפירוש

לעומת דבריו החריפים של מהרלב"ח נגד הפירוש, רבים העריכוהו והעתיקוהו. אחד מהם הוא רבי סעדיה ב"ר דוד אלעדני, שנולד בתימן, עבר לדמשק שבסוריה, ובאחרית ימיו, בין השנים רמ"ג-רמ"ד, עלה לארץ ישראל וקבע את מושבו בצפת^{כג}. בפירושו לרמב"ם הוא מביא במספר מקומות את רבי יעקב אלאמשאטי. ועתה, מתוך הקבלת פירושו לרמב"ם הלכות שבת לפירוש רבי יעקב אלאמשאטי, זכינו ב"ה לתגלית רבת חשיבות: **פירושו של רבי רבי סעדיה מורכב מפירושי רבי יעקב אלאמשאטי, המובאים כצורתם בלשון הקודש**, ומפירושים אחרים של חכמי תימן או שלו עצמו, והם המובאים בלשון ערבי^{כד}. ועל כן כל חלקי פירושי שבלשון הקודש הם בחזקת פירושי רבי יעקב אלאמשאטי, וחזקתו טבוע עליהם, הן בסגנון הפירוש והדברים שהוא בא לפרש, והן במטבעות הלשון הייחודיות לו, כגון כינוי הרמב"ם בתואר "הגאון ז"ל", הלשון "היה יעלה בדעת" במשמעות "קא סלקא דעתין", ועוד^{כה}.

בכך, אגב, נדחית ההנחה שהונחה במבוא לפירושו (קרי"ס תשס"ט עמ' יא) בזהירות המתבקשת, על שהותו של רבי סעדיה במצרים, על סמך לשונותיו בהלכות תפילה המעידים על אורח החיים במצרים. עתה, שהתברר שלשונות אלו הם העתקת דברי רבי יעקב אלאמשאטי בן מצרים, אין כל ראיה על שהותו של רבי סעדיה שם.

כב עד כה זוהו מטופס פירושו של ר"י בירב: קונטרס 8 דפים מהלכות ע"ז אוקספורד בודלי Heb. c. 54 דפים 11-18; דף בודד מהלכות תפילין בקמברידג' T-S F7. 113, וזוג משם ENA 3308 דפים 2-3; עשרה דפים מספרים הפלאה וקדושה ב - ENA 960 דפים 40-49; קטעים מספר נשים T-S AS82.197 ושם 233, ושם NS 177.11; ודף מספר משפטים. T-S AS 82.197 על כך יש הוספנו וזיהינו בס"ד: שני דפים מהלכות מעשר ראשון ומעשר שני, בהמ"ל, S R 1449; והלכות יבום וחליצה, קיימברידג', T-S NS 177.11.

כג הידוע על תולדות חייו רוכז במבוא לספר "פירוש רבינו סעיד בן דוד אלעדני" הלכות תפילה וברכת כהנים, מכון מרא"ה, קרי"ס תשס"ט.

כד כבר ציין ר"ד הנשקה, הרמב"ם כמפרש דברי עצמו, ספונות כג עמ' 134 הערה 74, למובאות אצל ר' סעדיה. אך לא עמד על היקף התופעה.

כה מעניינת העתקתו בפי"ב הי"ב, שם כתב רבי יעקב אלאמשאטי "אבל אביי למד מארון והיא דרך קרובה לדעת, שכן לוי היה מכתירו לארץ שלש אמות ושליש שהם כ' טפח". רבי סעדיה הקדים את הפירוש של אביי לפני הפירוש הקודם לו, ולכן שינה את נוסח הפתיח, אבל אגב שיטפיה העתיק גם את המילה "לדעת" שאין לה מקום לפי עיבודו, וכתב כך (דף 70א): "למדו אותו מן הארון לדעת שכן לוי היה מכתירו לארץ שלש אמות ושליש שהם כ' טפח".

רבי סעדיה אלעדני שהה גם בחלב שבסוריה, ושם עמדו לפניו כתבי היד מספרייתו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, שאת חלקם העתיקי. סביר אם כן ששם פגש גם בפירושו של רבי יעקב אלאמשאטי וליקט ממנו לחיבורו.

גם בדור אחר כך אנו מוצאים את החיבור באותה עיר, צפת. בזמנו של מהר"י בירב נערך פירוש-קיצור שלו, שעיקרו השמטת החלקים שכבר נתבארו במגיד משנה וכסף משנה, על מקורותיו של הרמב"ם, ופירוש מקוצר זה הועתק פעמיים לפחות, ונדפס בראש ספר מעשה רוקח על הרמב"ם, החל מהדפוס הראשון, תחת הכותרת "חידושים על הרמב"ם זלה"ה מכתבת יד מגאונים קדמונים ושפתותיהם יהיו דובבות בקבר זלה"ה".

פירוש מקוצר זה, ליקט קטעים שונים, בהיקף מצומצם יחסית, מתוך הפירוש הרחב של רבי יעקב אלאמשאטי. המלקט גם שלח יד ושינה את הלשון, הסיר דברים מחודשים, ובאופן עקבי שינה את תואר "הגאון ז"ל" שנכתב על הרמב"ם לתואר "רבנו" השגור. התברר כעת שהמלקט גם הוסיף דברים מאוחרים לתוך קיצורו. וכן שהוא תרגם לשונות שנכתבו בפירוש רבי אלאמשאטי בערבית, והם מתורגמים על ידו בלשון הקודש. דרכו של רבי יעקב אלאמשאטי, שכשהוא מרחיב בעניינים הנוגעים לחכמת החשבון, הוא עובר לשפה הערבית. באחד ממקומות אלו (פכ"ח הי"ז) השתמר בידינו המקור הערבי בהעתקתו של רבי סעדיה הנזכרת, ואילו בכתב היד המקוצר באו הדברים בתרגום ללשון הקודש. והוא הדין לדברים שלשונות רב האי גאון שהובאו בפירוש (פ"י הט"ז, פי"א ה"ו) במקורן, בערבית, ותורגמו בכה"ל המקוצר ללה"ק. השוואת הדברים מאלפת ומלמדת על איכות התרגום.

מהימצאות הפירוש המקוצר בין כתבי היד היוצאים מבית מדרשו של מהר"י בירב, ומהיותנו יודעים שבבית מדרשו נלמד פירוש זה, עולה ההשערה שבבית מדרש זה הותקן הפירוש הקצר המלקט מתוך דבריו.

משוכלל הפירוש בנוסחו הארוך לפרקים ד-טו, במהדורה המפוארת של רמב"ם פרנקל, תחת השם "פירוש קדמון ממצרים", החלה יד הלומדים למשש בו וליהנות מטובו עוד יותר⁶⁶. והנה אנו זוכים כעת להדירו מחדש, בתוספת רבה שכמעט מכפילה את היקף החיבור שכבר נדפס.

⁶⁶ כו ראה במבוא למורה הפרישות ומדריך הפשיטות, עמ' 37, הערה 66. בין החיבורים שהשלים על פי כתב יד מספריית רבי דוד, הוא הפירוש של עלא אלדין אלמוותק לארבעת הפרקים הראשונים להלכות יסודי התורה, שכתב יד אחד שלו (לונדון הספריה הבריטית add 27294) נחסר בסופו והושלם בכתב ידו של רבי סעדיה בחלב, והודיע בקולופון שהשלימו על פי נוסח מוגה שמצא בחלב כתוב בידי דוד הנגיד ("יקול אלפקיר אלי אללה אלמרתגי לרחמה אללה סעיד אבן דאוד נ"ע אלעדני, אנני ככתב הד"א מן נסכ"ה מחררה וגדתהא פי מדינה' חלב מן כ"ט רבי' דוד הנגיד בר' יהושע הנגיד בר' אברהם הנגיד בר' דוד הנגיד בר' אברהם הנגיד בר' משה הגאון בר' מימון הדיין זצ"ל"), וכתב יד אחר שלו (פטרבורג, אוסף פירקוביץ I 1426), הוא העתקה שלמה של רבי סעדיה.

⁶⁷ כז ראה פי"ד הט"ז.

כח בחיפוש במאגר "אוצר החכמה" אחר מובאות מפירוש זה, עולות אלפי תוצאות במאות ספרים.

כתבי היד של הפירוש ותיאורם

להלן רשימת כתבי היד ששימשו אותנו במהדורה זו ואופן סימונם בהערות, ופרטים נוספים עליהם:

א אוקספורד, הונגטינטון 597, היה בבעלותו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד שכתב בשוליו גליונות. כולל מתחילת הלכות שבת עד פרק יז הלכה כח. מעתיק דייקן מאוד, ורק במקומות בודדים דילג שורות מפני הדומות.

בראש כתב היד מופיעים מספר בתי שיר:

לרב רבינו יוסף זלה"ה

אשר הלך במחשביו חשכים^{כט} ורעיוניו בחבלי שוא משוכים
הגה תמיד ב"ד ספרי תעודה^{לא} ובספר שמו מורה נבוכים
אשר חבר גביר הר"ם במז"ל ולו בין מלאכי צורלב מהלכים^{לג}
והפיץ מעינות חכמה בחוצות ושבד צמאון עוברי דרכים

ואלו חברים על מנין הספרים

מצות ומדע תאהב בזמן אשת קדושה נפלאה, זרע
ועבוד בקרבן, טהרת נזק קנין במשפט שופטים תפרע

למקצת

לולי שמחת מקראי קדשיך כמעט שכנתי דומה
נחלתי עדותך לעולם ועד כי שמחת לבי המה

גירה (-אחרת)

זכור שבתות ליל וכל מועדותיו, שמור כאשר צוך ציר אמונים
שבות ממלאכה כדת וכהלכה, שמורה וערוכה בספר זמנים.

לפנינו איפוא ארבעה שירים. עניינם של השלשה האחרונים מחוור. הראשון שבהם הוא שיר סימן לסדר ההלכות, ושירים רבים מסוגו התחברו על ידי חכמי הדורות^{לד}. יחודו של שיר זה, בכך שהוא כולל סימן גם לספר המצוות בראש סדרת הספרים, וסימן

^{כט} ע"פ ישעיה נ, י, אשר הלך חשכים ואין נגה לו.

^{לא} ע"פ ישעיה ה, יח, הוי משכי העון בחבלי השוא.

^{לג} שם זה למשנה תורה נמצא גם בשירו של רבי תנחום הירושלמי בסוף ספר אלמורשד אלאפי, המתחיל 'שמות ספרי תעודה עת אחבר'.

^{לד} מליצה ע"פ לשון הכתוב (שמואל ב' ה, יא) 'וישלח מלך צור מלאכים'.

^{לד} ע"פ זכריה ג, ז, ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה.

^{לד} המפורסם שבהם הוא שירו של ר' חסדאי אלחלבי, במדע אהבתך לזמנים וכו'. וראה ר' יהודה אבידע, 'סימנים לי"ד ספרי המיימוני', סיני, לה (תשי"ד), עמ' קד.

'תפרע' בסופו, שאינני יודע למה רומז. בראש כתב יד ספר המדע אוקספורד מארש 509, מופיע גם כן שיר זה, ושם הוא מיוחס ליצחק בן שמואל הספרדי יצ"ו. ר' יצחק זה היה דיין בפוסטאט שבמצרים והוא חתום על תעודות בית דין רבות, חיבר פירוש לנביאים ראשונים ופיוטים רבים, והיה מבוגר מהרמב"ם, אך ככל הנראה עוד חי בשעה שהרמב"ם חיבר את משנה תורה¹.

שני האחרונים הם 'למקצת', היינו מהשירים שחוברו לכל ספר וספר, והם עוסקים בספר זמנים. אולם עניינו של השיר הראשון אינו מחזור. נראה שאינו עוסק ברמב"ם אלא באדם שהגה בחיבורו, ועם זאת 'הלך חשכים ורעיונותיו בחבלי השוא משוכים'. סגנון כזה, דרך ענוה, כותב אדם על עצמו, אך אין טעם שיכתוב כך אלא בפתח חיבור שחיבר על הרמב"ם, שממנו אנו יודעים שהוא הגה בספריו, והמחבר מתנצל דרך ענווה שעדיין הולך הוא חשכים ורעיונותיו משוכים בחבלי השוא. ואם אכן מדובר בשיר שנכתב על ידי מי שכתב חיבור על הרמב"ם, ושמו ר' יוסף, קשה למה צירפו כותב כתב היד דגן לפירושו של ר' יעקב אמאשטי.

ב ירושלים, הספרייה הלאומית, Ms. Heb. 8°2507. כתיבה ספרדית. על פי כתב יד זה נדפס הפירוש בשם "פירוש קדמון ממצרים" בסוף ספר זמנים במהדורת משנה תורה של ר' שבתי פרנקל. כה"י אינו שלם, ודפים רבים בו פגומים. כולל את הפירוש מסוף פרק ג עד פרק ו הלכה כא; מפרק ז הלכה א עד פרק ט הלכה א; ומפרק י הלכה כ עד פרק טו הלכה כ. פעמים רבות דילג המעתיק על שורות מפני הדומות. בסך הכל נמצא שכתב יד זה מכיל בערך מחצית מכתב יד א.

על סרט המיקרופילם נכתב (לפני שנת תשט"ז): "חלק משלים לכ"י זה רכשנו בשנה שעברה ממר שואגר [=ר'] ליפא שוואגר ז"ל, חסיד הוסיאטין, מייסד בית מסחר ספרים "דובב שפתי ישנים", נפטר תשכ"א] והעברנו לספריה הלאומית, כעת ידוע כמחצית החיבור הזה". אך לא ידוע לאיזה כ"י הכוונה, וספרני הסה"ל לא הצליחו לברר עבורנו עניין זה. בכ"י נוסף [1958?] כספק כנראה על שנת כתיבת הדברים. הג"ר דוד שמידל שליט"א מסר לי שבזמן שעסקו בהתקנת כרך זמנים בהוצאת רש"פ, איתרו את כתב היד המשלים לכ"י ירושלים, שחולק כנראה ע"י סוחר, והוא התגלגל לספרייה.

ג אוקספורד, אופנהיים, Add. 4° 44 מכת"י בסה"ל 20207, דף 18-1. בראשו: "מביאור על הרמב"ם ז"ל נמצא במצרים ביד תושבי הארץ".

ד אוקספורד, הונטינגטון 373, פירוש רבי סעדיה אלעדני להלכות שבת-עירובין (ככל הנראה אוטוגרף). כיון שאין הכרע להניח שכל המובאות בפירוש רבי סעדיה בלשון הקודש הם בפירוש רבי יעקב אלאמשאטי, ושמה ליקט גם דברים אחרים שנכתבו בלשון הקודש, אף שבינתיים לא מצאנו ליקוטים כאלו, לכן כל המובאות מכ"י זה הצבנו בתוך סוגריים מרובעים, ובמקומות הספורים שיש סיבה להניח שהדברים אינם מרבי יעקב אלאמשאטי הערנו על כך בגליון.

¹ ראה אודותיו במאמרו של י' מאן, עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים, תרביץ, ו, תרצ"ה, עמ' 75.

ה קמברידג', Ms. Add. 1179, מכת"י בסה"ל 17045. נכתב במצרים ונקנה מר' יעקב ספיר. בשער: "ספר שם יעקב ... מהרב ... יעקב בירב, וגם קצת פי[רושים] ממהור"ר לוי בן חביב ז"ל ועוד מחבר אשר לא נודע שמו ... פה מצרים ... יצחק הלוי". הפירוש ממהרלב"ח הוא להלכות קידוש החודש. הלכות שבת ואולי עוד הלכות הן ליקוט מפירוש רבי יעקב אלאמשאטי שהוא ה"מחבר אשר לא נודע שמו", כתבנית כ"י ג. כה"י משובש ופורסם בהוצאת פרדס, בשם "בית יעקב", ת"א תשט"ז. במבוא למהדורה חוככים המהדירים בזהותו של מחבר הפירושים להלכות שבת, בשל פקפוקים שונים, אך מסיקים לבסוף, בטעות, שהוא מהר"י בירב.

המהדורה שלפנינו

המהדורה שלפנינו מתבססת על כתב יד א במלואו, ובהערות הובאו שנו"ס משאר כה"י. לא הערנו על שינויי כתיב אלא רק על שינויים שיש בהם משמעות. במקומות בודדים דילג המעתיק על שורות מפני הדומות והן הושלמו מכ"י ב. במקום שמסתיים כ"י א מתבססת המהדורה על כתבי יד ג וד.

כל המקורות המובאים מהמקרא ומספרי חז"ל, צוינו במלואם. מילים ופסקאות בערבית תורגמו. פסקנו את הפירוש לדיבורים, והדגשנו את לשונות הרמב"ם המובאות בו. בעשרות הציוורים שבכתב היד נצמדנו ככל שהיה אפשר לאיורים המקוריים, כשהם מלוטשים ביד אמן לשם הבהרתם, ובמקום שלא היה טעם להיצמד להם - הם הוחלפו באחרים.

בהערות עמדנו גם על שנו"ס בין לשון הגמרא והרמב"ם שלפנינו ללשון המועתקת בפירוש, על מקורותיו בפירושו הלשוניים בערוך ובפירוש המשניות לרמב"ם ובהמדריך המספיק לרבי תנחום הירושלמי, וכיוצא בזה.

קול נגידים

ברגשי שמחה והודיה לה' הננו מניחים לפני לומדי התורה שיטה מקובצת מבית מדרשו של הרמב"ם, שעסקו בפירוש דבריו וביאורם במשנה תורה הלכות שבת, שרובה רואה עתה אור הדפוס לראשונה. שיטה זו מיוסדת ברובה על הליקוטים שבגליון פירוש של רבי יעקב אלאמשאטי, כ"י הונט. 597. כתב היד של כותב הגליונות זוהה על ידי י' פנטון, המומחה לכתבי רבי דוד בן רבי יהושע הנגיד, ככתב ידו של רבי דודלי. רבי דוד הוסיף בגליון הפירוש ליקוטים מבית מדרשו של הרמב"ם, שאינם מתייחסים לפירושו של ר"י אלאמשאטי אלא לדברי הרמב"ם בהלכות אלו. הליקוטים כוללים ביאורים השאובים מדברי רש"י והערוך, וגם בהם יש תועלת רבה לעתים, כיון שהוא משמר גירסאות קדמוניות לדבריהם. אולם עיקר התועלת בליקוטיו היא מפירושים רבים ויקרים שלא באו לידינו ממקום אחר, כפירושו של רבי חננאל ב"ר שמואל הדיין למשנה תורה; פירושים של רבי תנחום הירושלמי שיש בהם תוספת ועריכה על הנמצא ב"המדריך המספיק"

שלפנינו, שהוא מילונו של רבי תנחום הירושלמי שנועד לבאר את לשונות הרמב"ם והוא ערוך כמילון לפי סדר הא"ב; מובאות מפירושו של ר"י אלמדארי לש"ס, ועוד.

כהשלמה לליקוטיו של רבי דוד ב"ר יהושע הוספנו את תשובות הרמב"ם, רבי אברהם בנו ורבי יהושע הנגיד נינו, השייכות להלכות שבת. חלק מהתשובות הובאו על ידי רבי דוד עצמו; חלקן הובאו על ידי רבי סעיד אלעדני, וחלקן מצויות בידינו ממקורות אחרים, ככתבי היד התימניים של חיבור 'אלמסאיל' הכולל את תשובות רבי יהושע הנגיד לחכמי תימן, וכדלהלן.

שם האסופה הזו נקרא "קול נגידים", ע"ד לשון הכתוב (איוב כט, י) 'קול נגידים נחבאו' [ואכן עד עתה היו דברי נגידים אלו כנחבאים מאות בשנים, עד שזכו לצאת לאורה], בהיותה ברובה קולם של הרמב"ם וצאצאיו ששימשו בנגידות מצרים.

בפרקים הבאים ישורטטו קוים לתולדות המחברים מבית מדרשו של הרמב"ם¹ שדבריהם מובאים ב"קול נגידים".

רבי חננאל בר שמואל הדיין

רבינו חננאל בר שמואל, נולד סמוך לשנת ד'תתקל"ה ונפטר בערך בשנת ה'. היה אב בית דין בשני האחרונות של רבי אברהם בן הרמב"ם ובשנים הראשונות של נגידות בנו רבי דוד, ולכן מכונה "הדיין". חיבר פירושים לתורה ולש"ס. מפירושו על הש"ס נדפסו החיבורים למסכתות עירובין וקידושין, וקצת עמ"ס שבת. מפירושו לתורה שנכתב בלשון ערבי נשמרו קטעים רבים בגוף כתב ידו וטרם נדפסו².

רבי חננאל היה תלמידו המובהק של הרמב"ם וגם בא עמו בקשרי חיתון - בתו נישאה לרבי אברהם בן הרמב"ם. חיבוריו על הרי"ף שנדפסו על מסכתות עירובין וקידושין בנויים על תורתו של הרמב"ם בפירוש ובסתם. חיבוריו למסכתות הש"ס היו למראה עיני הרב החיד"א, המזכירים בשם הגדולים (מערכת גדולים אות ח סי' נב), ואף הביא מהם בספרו ברכי יוסף (או"ח סי' רכה בשיו"ב אות ב).

קטעי גניזה רבים זוהו כשייכים לפירושו של רבי חננאל בן שמואל הדיין למסכת שבת, והם כתובים בלשון הקודש, וההנחה היא שהם כתובים בגונית³. פירושים אלו השפיעו רבות על פירושו של רבי פרחיה ב"ר נסים המצטט אותם פעמים רבות בשם. ר"ש עמנואל הניח שהחיבור שנדפס על שם הרמב"ם למסכת שבת הוא אותו חיבור.

אור חדש נגלה כעת, כשמתברר שרבי חננאל כתב גם פירוש סדור על משנה תורה לרמב"ם, והוא למעשה הפירוש הראשון שנכתב על החיבור, על ידי מחותנו של

¹ למבוא זה לא עסקנו בתולדות רב נטרונאי גאון, רס"ג, רב שרירא גאון, רב האי גאון, הערוך, ר"י אבן ג'נאח, רש"י, הרמב"ם והר"ש משאנץ, המובאים אף הם פעמים רבות בחיבור, שכן תולדותיהם ידועים, ואף גם אינם בכלל "בית מדרשו של הרמב"ם" שעל תולדותיו הידועים פחות ביקשנו להאיר באלומת האור דגן.
² לח הפירוש לפרשת אחרי היה לפנינו בין כה"י של ר' דוד ששון (530), שכתב עליו בקצרה באהל דוד (עמ' 62), ומשנת תשנ"ד הוא באוסף מרטין שוואן, אוסלו-לונדון, 1862. בטעות זוהה כחיבור רבי תנחום הירושלמי, אך מסגנונו ואף מכתב היד מוכח כבידור שהוא חלק מפירוש רחב"ש לתורה.

הרמב"ם. הפירוש נכתב בערבית, וראש כל הלכה מצוטט (על דרך המקובל בתוספות על הש"ס שכל תחילת פרק מצוטטת), ואחר כך הוא מעתיק את לשונות הרמב"ם ומפרשם. פירושו עוסק בכל ענייני הפירוש, הן בבירור גדרי ההלכות, במידה מועטה גם במקורותיהן, וכמו כן הוא עוסק בפירוש המילים הקשות, ואף בענייני דעות.

פירושים אלו מצטרפים למספר קטעי גניזה בגוף כתב ידו של רבי חננאל בר שמואל, שבהם פירוש למשנה תורה לרמב"ם, על הלכות יסודי התורה פ"ה-פ"ו, הלכות תשובה, הלכות קריאת שמע פ"ג ה"ו, הלכות ביאת מקדש פ"ו-פ"ח ופי"ג, הלכות מעשה הקרבנות פ"ב-פ"ו, ועוד.

גליונות רבים בכתב ידו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד נכתבו בלי שיוסיף בראשן כותרת המעידה על מחברן. ברוב ככל הגליונות הכתובים בלה"ק, ניתן לזהות את המחברים. אולם גליונות רבים הכתובים בערבית ומתייחסים לרמב"ם עצמו מופיעים בלי כותרת. במספר מקומות ברור שמדובר בחיבורו של רבי חננאל בר שמואל, כיון שהגליונות עוקבים לגליונות אחרים שעליהן מופיע שמו. כיון שכך, הדעת נוטה שגם שאר גליונות אלו שלו הן, ולא של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד. אולם כיון שאין הדברים מוכרעים, הכנסו בכותרות שבראש קטעים אלו את שמו של רבי חננאל הדיין בתוך סוגריים מרובעות.

זה מכבר ידוע על שיר שכתב חכם בשם רבי חננאל לכבודו של ספר משנה תורה, שהועתק על כ"י משנה תורה שהוגה בידי הרמב"ם והיה בבעלותו של ר' אלעזר ב"ר פרחיה, ומפורסם בשם "ספר המוגה" או "ספר החתום"^{לט}. מעתיקיו הראשונים של השיר טעו בפענוח הכותרת שבראשו, והניחו מתוכה שהשיר נכתב על ידי רבי חננאל "בראותו זה החיבור", אך זו קריאה שגויה, וכדלהלן. לפי מה שמתברר עתה, שרבי חננאל כתב פירוש על משנה תורה, יש מקום לשער שהשיר נכתב כפתיחה לפירושו, ואף לפרש את השורה "ואם תאמר מי זה אשר חבר / חננאל הוא שיאהב אותו", כמתייחסת לחיבור הפירוש על הרמב"ם, ולא לחיבור השיר.

כאמור, קריאת הכותרת שבראש השיר שונה מכפי שסברו^{לז}, והתברר שבראש השיר נאמר שהמחבר הוא "חננאל בן כראת'ה". חכם בשם זה ידוע לנו ממקום אחר, שכן בדיואן רבי אלעזר בן יעקב הבללי, בן זמנו של הרמב"ם, כלול שיר שכתב לכבוד חננאל (המכונה עבד אלעזיז) בן כראת'ה לעת נישואיו עם בת אבי אלפרג (ישועה) בן ברכאל (מהדו' בראדי, ירושלים תרצה, סי' קפד, עמ' ע). אמנם רבי אלעזר היה גם במצרים, אך נראה לכאורה שר' חננאל בן כראת'ה חתנו של אלפרג' בן ברכאל אינו רבי חננאל בר שמואל הדיין^{מא}.

^{לט} מהדו' רש"י הבלין, עמ' שעג. קדם ופרסם שיר זה, צבי הירש אדלמאן, גנזי אוקספורד, ב, עמ' 92, מס' 48. וראה פירוש רחב"ש על הרי"ף, מהדו' סונא, מבוא, עמ' 6 והלאה.

^מ עמד בכך מ"ע פרידמן, המובא בהערה להלן בסמוך. הפענוח השגוי הביא את ר"י סונא לשער שהוא נכתב על ידי רבי חננאל מתוך הכרת ערכו של כתב היד המוגה על פי חיבורו של הרמב"ם, ראה במבוא הנ"ל, עמ' 8, ולא היא.

^{מא} גם מ"ע פרידמן מסיק בשל התוספת 'בן כראת'ה' והעדר תואר לפני שמו של חננאל, ש'נראה שאין יסוד לזיהוי המוצע עם שמואל הנדיב, ושני חננאל הם'. ראה מאמרו 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון סט (תשסד), עמ' 291-2.

מאידך, באותו דיואן של רבי אלעזר בן יעקב מופיע גם שיר 'אל הראש והנשיא שמש אלדולה בן כראת'ה מפקח על בית המטבעות' (סי' רז, עמ' צ) ושמו שמואל, וכיון ששני האנשים המוזכרים ממשפחה זו בספר זה הם חננאל ושמואל, סביר שיש קירבת משפחה ביניהם, והם אחים או שזה בנו של זה. יתכן אם כך שמדובר בחננאל בן שמואל, ושם משפחתם היה 'בן כראת'ה'. כמו כן לא נראה שחננאל בן כראת'ה מחבר השיר על הרמב"ם הוא בבלי, ושירו הגיע מבבל ונכתב על כתב היד שהוגה מספרו של הרמב"ם במצרים, ויותר מסתבר שהשיר בדיואן ר' אלעזר בן יעקב הבבלי לכבודו של חננאל בן כראת'ה התחבר בשהותו של זה במצרים. אם כנים הדברים, יש בכך חידוש הנוגע לשם משפחתו של רבי חננאל בר שמואל, ונדחית בכך לכאורה ההשערה שהשתרשה, לפיה היה רבינו חננאל זה בנו של שמואל בן חננאל אלאמשאטי.

מהדיואן עולה גם, שחתן נוסף של ישועה בן ברכאל, חותנו של חננאל בן כראת'ה, היה דניאל בן אבי יעקב (שם, סי' קפו, עמ' עא), המכונה גם עז אלדולה אבו אלמעאלי.

ואלו שורות השיר שחיבר חננאל בן כראת'ה לכבוד הרמב"ם:

גביר נעדר בחכמי דת כמותו / והוא גדול והוסיף אל גדולתו
והוא יחיד בדת האל ומלאך / אלוהים הוא בתלמודו ותורתו
ירא האל מקורא מנעוריו / ומי יערוך ומי יוכל להשוותו
שמו משה ומדותיו כמשה / וחבורו כאור שמש בעת צאתו
כירח שמו ינון והאל / יחייהו בקרוב אחרי מותו
ואם תאמר ומי זה / אשר חבר חננאל הוא שיאהב אותו
ולא יכול להשיג מקצת שבחו / אלא לפי קטן דעתו ועניותו
ומאל ישאלה גולה עמוקות / להטיב אחריתו מתחלתו
למען שלשה אבות גדולים / אשר אתם לבד כרת בריתו.

חליח שרצונו משה הגאון אל
מן קול חננאל בן כראת'ה
גביר נעדר בחכמי דת כמותו והוא גדול והוסיף אל גדולתו
והוא יחיד בדת האל ומלאך אלוהים הוא בתלמודו ותורתו
ירא האל מקורא מנעוריו ומי יערוך ומי יוכל להשוותו
שמו משה ומדותיו כמשה וחבורו כאור שמש בעת צאתו
כירח שמו ינון והאל יחייהו בקרוב אחרי מותו
ואם תאמר ומי זה אשר חבר חננאל הוא שיאהב אותו
ולא יכול להשיג מקצת שבחו אלא לפי קטן דעתו ועניותו
ומאל ישאלה גולה עמוקות להטיב אחריתו מתחלתו
למען שלשה אבות גדולים אשר אתם לבד כרת בריתו

רבי אברהם בן הרמב"ם

כבן שלושים היה הרמב"ם כשהגיע למצרים, ובאותה עת נשא אשה^{מב}. בערך בשנת ד"א תתקמ"ו, אחר כעשרים שנה מעת בואו למצרים, נולד לו בנו יחידו רבי אברהם^{מג}.

הרמב"ם העריך את בנו וצפה לו עתידות, כפי שכתב באיגרת לתלמידו רבי יוסף ב"ר יהודה^{מז}, וז"ל: ואמנם מעיני בעיני העולם הזה אין לי נחמה זולתי בשני דברים, כשאתכל ואעין במה שאעין, ושזה בני אברהם ה' יתעלה נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו^{מח}, ומי שהאמין בשמו והאמין בנתינתו, הוא יאמין ויאריך חייו ושנותיו כי הוא ענו ושפל שבאנשים, מצורף אל זה טוב מידותיו, והוא בעל שכל דק וטבע נאה, ויהיה לו בעזרת ה' שם בגדולים בלא ספק. אשאל מה' יתעלה שישגיח עליו וישלים עליו חסדיו.

ואכן, כברכתו של רבינו 'ויהיה לו שם בגדולים בלא ספק', זכה רבי אברהם להיות המשך לשלשלת הדורות לבית מימון, ועם פטירתו של הרמב"ם, בהיות רבי אברהם בן תשע עשרה שנים, התמנה כממשיך דרכו של אביו, במשרת הנגידות לכל הישוב היהודי במצרים, ולא הוכרע דבר בכל ענייני יהדות מצרים ללא ידיעתו והסכמתו. אף גדולי דורו הכירו בגדולתו^{מח}.

תלמיד מובהק לאביו היה, ועל אף שבעת פטירת אביו היה רבי אברהם אך ורק בן תשע עשרה שנה קיבל את רוב תורתו ממנו, והוא מזכירו במקומות רבים בכתביו^{מח}. כמו כן שימש בדורו כתובת לבירור תורת הרמב"ם. שאלות רבות הופנו אליו מגדולי הדור על פסקי אביו, והוא תירצן ויישב דבריו^{מח}. מלחמת השם בגיבורים נלחם רבי אברהם

מב אחד מכותבי הדורות, אלקיפטי, בחיבורו 'תאריך אלחכמה', כותב שהקאדי אלפאצ'ל עבד אל רחום בן עלי אלביסני העתיר עליו חסדיו וקבע לו משכורת שנתית, ונשא הרמב"ם לאשה במצרים את אחות הכהן היהודי הידוע אבו אלמעאלי [מישאל הרופא ממשפחת אלתדה], וממנה נולד בנו ממלא מקומו [רבי אברהם], ושאו אלמעאלי [ר' עוזיאל בנו של ר' מישאל] נשא לאשה את אחות הרמב"ם. גם הרמב"ם מזכיר באיגרתו לר' יוסף בן יהודה אבן שמעון שהגיע לפרסום גדול בענייני הרפואה בין גדולי המלכות, כגון ראש השופטים והאמירים ובית אלפאצ'ל [הנזכר] ואחרים משרי הארץ. ואבן אבי אציבעה כתב בעיין אלאגבא, שהשליט אלמלך אלנאצר צלאח ארדין דואג לו, וכן שמבקש ממנו שירפאו, וכן בנו אלמלך אלפאצ'ל עלי.

מג עדות לכך שרבי אברהם היה בנו יחידו של רבינו אנו מוצאים בלשון שאלה לרמב"ם (בלאו סי' קיב), בה כתב השואל 'יחיה חמדו יחידו ידידו ויזכהו לתורתו ולחכמתו ולמעלתו ולגדולתו ויראהו בו כל מחמדו וחפצו ותאוותו'. אבל תואר 'יחידו' הוא גם לשון חשיבות ולא דווקא כינוי לבן יחיד.

מד מהר' שילת עמ' תכד.

מה ככל הנראה כוונתו שנראה על שם אברהם אבינו שכתוב עליו 'ונברכו בך כל משפחות האדמה' (בראשית יב, ג). **מו** ראה בתשובת הרמב"ן לחכמי צרפת (אגרת קנאות לפסיה עמ' 10) בעניין ספר מורה הנבוכים, שכתב על רבי אברהם וז"ל: 'האדמו הראשון אשר בין עבדתי צמרתו זרע קודש מצבתו'. ובספר תחכמוני לרבי יהודה אלהריזי בן דורו של רבי אברהם כתב 'קטן בשני גדול בעינינו, צעיר לימים מסכל חכמים'. ובספר יחסין (מאמר חמישי דורות אחרונים) כתב עליו 'החסיד העניו המאושר בכל עניניו'.

מז בשו"ת ברכת אברהם (הלכות יו"ט פ"א) כתב וז"ל: 'כן שמענו אותו ורבים בבית המדרש מפי אבא זצ"ל כמה פעמים ודברים של טעם הם'. ובמקום אחר כתב (שם הלכות חו"מ פ"ד) 'כמה זמן נתקשת לי קושיא זו בחיי אבא מארי ז"ל עד שפירש לי טעמא מסברא'. רבים המקומות בפירושו על התורה ובספר המספיק לעובדי ה' שהביא דברי אביו ודן בהם, ואין לפורטם כי רבים הם.

מח פעמים רבות אנו מוצאים בספריו שכתב כגון זה: ושהקשית על פירוש אבא מארי ז"ל וכו', קושיא יפה היא אבל

למען אביו, והשיב בעזו ובתקיפות נגד כל המתנגדים לספרי אביו^ט. מהר"ם אלשקר כתב עליו (שו"ת סי' צו) לענין שיטתו בזמן בין השמשות, המובאת להלן בחיבור זה, ש'דוע שכל דבריו מדברי אביו ז"ל, ולכן לדבריו בהלכה יש חשיבות רבה לבירור דעת אביו הרמב"ם באותן הלכות.

ברא כרעא דאבוה היה רבי אברהם אף בחכמת הרפואה, ואף הוא כאביו היה רופא למושל מצרים, וניהל את בית החולים הכללי בקהיר. כאביו גם הוא נאלץ לחלק את סדר יומו בעמוס בין השירות לרפואת המלך וביתו לבין הנהגת העם וכתבת ספריו, וכפי שמעיד על עצמו בתשובה לטענה למה אינו עושה די במלחמתו למען כבוד אביו: 'ואומר אהה אדוני, הכלה אתה עושה את שארית זמני. הלא מקצתו לקוח לעבודת גוי הארצות, ומקצתו משועבד לניהול כרם השם צבאות ומעט ממנו נשאר לספרים אשר נתתי ידי בחיבורים ולפירושים אשר התחלתי בבאורם. ואם לזה הענין אתה נותן אותי, מתי אעשה גם אנוכי לביתי?'^א

חיבורים רבים כתב רבי אברהם בנושאים שונים, שלושה מהם עוסקים במלחמה נגד המשיגים על אביו, והם: א. מלחמות ה', העוסק בענייני אמונה ודעות, וכפי שמאריך בפתיחתו לספר זה לתאר את השלשלות המחלוקת על הספר מורה הנבוכים, ולכך הקדיש ספר שלם להצדיק דברי אביו ולהכהות שיני החולקים. ב. ברכת אברהם, בו משיב על השגות רבי דניאל הבבלי על ספר משנה תורה. ג. מעשה ניסים, בו משיב על קושיות רבי דניאל הבבלי על ספר המצוות.

כד מעיינית בדבריו זצ"ל משכחת לה מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונות ידלנה (שו"ת ברכת אברהם הלכות ברכות פ"א). ועוד שם (סוכה וולוב פ"ה) הלכך אין על אבא מארי ז"ל קושיא וכו'. מט עדות למלחמתו התקיפה של רבי אברהם להגנה על כתבי רבינו עוד בחייו, אנו מוצאים כבר בכתבי הרמב"ם באגרת ששלח לתלמידו רבי יוסף ב"ר יהודה על ההתנגדות לספרו משנה תורה, וז"ל: אבל מידותי עתה אינן כמידות הבן הנחמד, השם יחייו. וזה כי אני היום, שבח לאל יתעלה, כבר הכניעוני השנים והמקרים, מצורף אל זה מה שיחייבום העינין השכלי והחכמות האמתיות, ועוד כי אני מוחל על כבודי ומוותר על עלבונות הרבה. והבן, השם יחייו, לא יוכל על זה, ולא יסבול כל אותם היגונות לפי רתיחת מזג המיית הבחורות. ובהמשך הדברים לאחר שמבאר את העקרונות שהנחו אותו בכתבת הספר ואת סיבת המשיגים על הספר, מצדיק רבינו את בנו רבי אברהם על שקם בתקיפות נגד המתנגדים לספר זצ"ל: ואני לא אנצח לעצמי, כי כבוד נפשי ומעלת מדותי אצלי יותר כבוד משאנצח הכסילים בלשוני ובדיבורי. והאי צורבא מרבנן קודש אברין הוא תבע יקריה. אבל הבן, השם יחייו הדין עימו שיתקנא בזה שאני אביו ורבו ואינו יכול לסבול העלבון.

אף שרבי אברהם נלחם למען כבוד אביו בחייו בתקיפות וכאמור, אחר פטירת אביו קיבל על עצמו דרכי אביו ונהג עם מתנגדי אביו בדרך שנהג בה אביו, במתון וסבלנות, וכפי שכתב בהקדמה לספרו מלחמות ה' וז"ל: בא אלי השליח... ועימו כתבים כתוב בהם שדניאל [אלאמאשטי, ראה תולדותיו להלן] הנזכר חיבר פירוש לספר קהלת, וניכר מדבריו שהרים לשונו בצדיק אבא מארי זצ"ל וגם בגאונים הראשונים ז"ל. אבל בדבריו הוא כמורה חיצונית לשונו לתומו, לא זכר אדם בשמו. וביקשו ממני הרב ר' יוסף הנזכר [הוא ר' יוסף בן רבי יהודה תלמיד רבינו] ואחרים עמו, שאנדה אותו בשם ואחרימו. ולכבוד הצדיק אבא מארי זצ"ל משכתי ידי ממנו, והשבתי להם כי אני כבעל דינו והוא כשונו לנו, ולא אדין אותו לכבודי ולא לכבוד בית אבא זלה"ה, שמא יהא בדבר חילול השי"ת.

ג. כבוד רב רחשו לו גם הנכרים שבאו בקרבתו, גדול רופאי ערב וסופר תולדות הספרות הערבית 'אבן אבי עציביה' שניהל יחד עם רבינו את בית החולים הגדול בקהיר כותב עליו בספרו: רופא מהולל מלומד באומנות הרפואה ומציון בה, רופא אלכאמל ומנהל בית החולים אשר בקאירא, הוא גבה קומה ודל בשר בעל שכל שנון, נעים בתהלוכותיו ובעל מזג טוב (הובא בספר תולדות רבינו אברהם המיימוני עמ' 22).

נא פתיחה לספר ברכת אברהם.

עוד חיבר רבי אברהם ספר כולל לכל חלקי התורה, בהלכות ובדעות, וקראו 'המספיק לעובדי השם'. רבי אברהם כתב את חיבורו בערבית, והחיבור כלל לפחות ארבעה חלקים, שכל אחד מהם מחולק למדורים שונים. רוב הספר אבד מאיתנו, ומלבד קטעים ספורים מהם אנו יכולים להסיק על אופי חלקי הספר, יש בידינו רק שתי חטיבות שנדפסו, ועוד חלקים וקטעים קטנים. באחת מאיגרותיו תיאר רבי אברהם בן הרמב"ם את הספר: אבל חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חִיברתיו, ועל יסודי היראה והאהבה בניתיו, ומספיק לעובדי השם קראתיו, עזרני השם והשלמתי חבורו, ודקדקתי והעתקתי רובו, ונעתק לארצות רחוקות מקצתו.

ככל הנראה החלק הראשון עוסק בחשיבות לימוד התורה, הלכות שבת ויום טוב ועוד, אולם חלק זה נחשב שנים רבות כאבוד לחלוטין, וב"ה זכינו ולהלן מתפרסמים בס"ד שלושה פרקים ממנו. החלק השני עוסק בענייני עבודת ה', תפילה, תפילין, מזוזה, ציצית, נדרים והרחקה משקר. החלק השלישי עוסק בענייני בן אדם לחברו, כגון דיני ממונות, צדקה ונישואים. החלק האחרון עוסק בענייני החסיד הרוצה לעשות מעבר לחובותיו הבסיסיות וחפץ בקרבה לה'.

כמו כן הריץ רבי אברהם תשובות רבות בהלכה בכל חלקי התורה, בהלכה ובאגדה, בביאור התלמוד ובביאור המקרא, יישוב לתורת אביו ולתורת שאר הקדמונים, וכן תשובות בענייני אמונה ודעות. רבי אברהם מעיר בכתביו שהתחיל לחבר ביאור על התלמוד שאינו בידינו כיום. עוד כתב ביאור על התורה, מתוכו התפרסם הפירוש על בראשית ושמות, וביאור על ספר משנה תורה שגם הוא אינו בידינו כיום.

רבי אברהם לא האריך ימים רבים, ובהיותו בן חמישים ואחת שנים ומחצה נפטר לחיי עד ביום י"ח כסלו שנת תתקצ"ח.

בגליונות רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד שלפנינו, מובאים דבריו של רבי אברהם הן בפירושו לתורה, הן בתשובותיו והן ב"המספיק לעובדי ה'", ממנו מעתיק רבי דוד את רוב הפרק העוסק בענייני הוצאה. בשל חשיבותו, הפרדנו פרק זה והצבנוהו בפני עצמו, יחד עם קטעים נוספים מ"המספיק לעובדי ה'" מהלכות שבת.

כמו כן הוספנו ל"קול נגידים" את תשובותיו של רבי אברהם בן הרמב"ם העוסקות בדברי אביו בהלכות שבת, מתוך "ברכת אברהם", ליק תר"ך, ומתוך שאר תשובותיו. מן הענין לציין, שגם כתב היד שממנו נדפסו תשובות רבי אברהם בן הרמב"ם להשגות רבי דניאל הבבלי, "מלחמות השם" ו"ברכת אברהם", הוא כ"ז אוקספורד הונט. 185, היה בבעלותו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, אותו קנה מצדקה מעתוק בחלב בשנת ה'ק"מ¹. התשובות שבספר ברכת אברהם נדפסו אל ידי חכם שאינו תורני, ונפלו בהעתקתו שיבושים שלא נתקנו עד היום. במהדורת פרדס תשט"ז הרחיבו בחסרונות העתקה זו,

¹ כך נאמר בדף 1א: קניתיו מן צדקה מעתוק בכ' מן אלכלקה וכתב [עב"ד] האל הבוטח באלהי ישראל דוד בירב יהושע הנגיד נין] רבינו משה הגאון במדינת צובא בחדש מרחשון שנת אתרצא לשטרות הק"ם ליצירה ישע יקרב אנ"ס.

ופרסמו את התשובות כשהן מוגהות מתוך כתב היד, ואכן תקנו בכך תיקונים רבים אך גם הם לא נמלטו משגיאות. במהדורתנו הושוו הדברים שוב לכתב היד, בתצלום איכותי, ותוקנו על ידי כך עשרות תיקונים, וכן נוספו מראי מקומות.

רבינו יהונתן מלוניל

רבינו יהונתן מלוניל, ראש חכמי לוניל שבפרובאנס, לא נחשב כתלמיד בבית מדרשו של הרמב"ם, אך הוא נקשר קשר אמיץ לבית מדרש זה. בחיי הרמב"ם התכתב עמו בשאלת גזירת הכוכבים ועוד⁴⁴. לפי עדותו של רבי יצחק די-לאטישי⁴⁵, השיב רבינו יהונתן על השגות שהשיג הראב"ד על דברי הרמב"ם ז"ל, לבאר ולהעמיד דברי הרמב"ם. במהלך התכתבותו עם הרמב"ם שלח אליו הרמב"ם את ספרו דלאלה' אלחאירין, ורבינו יהונתן הפקיד את ר' שמואל אבן תיבון על תרגומו למורה נבוכים. באחרית ימיו עלה רבינו יהונתן לארץ ישראל לחונן את עפרה, בשנת ד'תתק"ע, ט"ז שנים אחרי פטירת הרמב"ם, ונפטר זמן לא רב אחר כך⁴⁶.

פירוש של רבינו יהונתן למסכתות הש"ס כלול משני ספרים נפרדים, האחד הוא פירוש עצמאי למשניות⁴⁷ שאינו מבוסס על רש"י, והשני הוא פירוש לקטעי הגמ' שהעתיק הרי"ף ומועתק ברובו מפירוש רש"י בעיבוד נרחב וקצת תוספת מחידושי המחבר. במקומות רבים פירושו משמר נוסחאות דווקניות בפירוש רש"י השונות מהנוסח הנדפס. פירושיו נדפסו בסוף ש"ס אל המקורות - הפרדס ע"פ כת"י ניו יורק.

הפירוש על מסכתות הש"ס הגיע בדרך זו או אחרת לבית מדרשו של תלמידי הרמב"ם, ודבריו מובאים בחיבורי בני בית המדרש - רבי חננאל הדיין, רבי פרחיה ב"ר נסים ורבי יעקב אלאמשאטי. גם רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד מביא במספר מקומות מפירושיו, והם כלולים ב"קול נגידים".

רבי תנחום הירושלמי

רבי תנחום הירושלמי היה מגדולי תלמידי הרמב"ם. משמו נלמד שמוצאו מירושלים, אך אין ידוע אם גר בה בעצמו או שלא היה שם אלא מוצא משפחתו. בחיבוריו הרבים אינו מזכיר כמעט פרטים אישיים, ולכן מעטות הידיעות על תולדות חייו. בין המעט שנזכר בכתביו, מה שהביא בפירושו ליהושע (ט, כז) שהגבעונים הנתינים עודם נמצאים במקומות ספורים בארץ ישראל והתערבו בכהנים. עוד כתב בפירושו ליהושע (יא, ה) שמרום המוזכרת במקרא היא הנקראת היום מירון, והוא מקור מים ומספרים

⁴⁴ נג' ראה איגרות הרמב"ם, מהדור' שילת, עמ' תעד ועמ' תצא; מכתבו של רבינו יונתן לרמב"ם בגניז ירושלים (מהדור' תש"ס, ח"ב עמ' רסה), ובמאמרו של ש"מ שטרן, חליפת המכתבים בין הרמב"ם וחכמי פרובינצא, ציון, טז (תשי"א), עמ' 18.

⁴⁵ נד' שערי ציון, יערוסלאב תרמ"ה, עמ' 45.

⁴⁶ נה' ראה דברי ר"ע ברויאר, במאמרו על ר' ישמעאל בן חכמון, ישורון, לה [תשע"ז], עמ' עא-עב הע' 5.

⁴⁷ נו' כולל מסכתות שאין עליהם רי"ף כמו חגיגה והוריות.

שמימיו נשפכים בשביל עולי הרגל בשפע ותיכף ומיד אחרי שהיה מקודם יבש, והנה אתה רואה שהיה קיים בזמן קדום אלא שלא סופר עליו נס זה ולא אחר. מקור זה הוא אחד המקורות הקדומים, ואולי הקדום ביותר, למנהג העלייה למירון. בפירושו ליהושע (יג, ג) על 'השיחור אשר על פני מצרים' כותב רבי תנחום שזו התחנה הנקראת 'השחורה' שבגבול ארץ ישראל ומצרים, והמפרשים אמרו שזהו הניל לפי התרגום המתרגם נילוס, ואני חושב שלא ראו את הארץ ואינם יודעים ששם מקום הנקרא בשם זה. פירושים אלו מוכיחים שרבי תנחום הכיר את ארץ ישראל.

בספרו 'אלמרשד אלכאפי' מבאר רבי תנחום מילים ועניינים שונים לפי הידוע לו מחיי הכפר בזמנו, והוא קורא לארץ ישראל וסוריה בשם שבו נקראו באותה עת - ארץ 'שאם'. לצד זאת הוא מוסר גם ידיעות על הווי החיים במצרים, ומספר על ארגזי בד שהיו עושים במצרים ושולחים לעיראק, ועל סחורות שהיו מביאים משם למצרים. כמו כן את המידות הנזכרות בש"ס הוא מסביר לפי המידות הנהוגות בזמנו במצרים.

תאריך לידתו אינו ידוע בדיוק¹². המחבר האחרון הנזכר בחיבוריו הוא רבי יוסף אבן עקנין, תלמידו של הרמב"ם, הנזכר בחיבורו בברכת החיים. רבי יוסף נפטר בשנת ד'תתקפו, כ"א שנים אחרי פטירת הרמב"ם. אולם תאריך פטירתו של רבי תנחום ידוע, ועולה מקינה שכתב בנו המשורר רבי יוסף, ובכתובת שעליה נאמר: 'ונפטר אביו במצרים ביום הרביעי העשרים ואחד מן תמוז שנת ה"א נ"א ליצירה ואמר לקונן עליו וזה היה אחרי ימים מעטים מאז הגיעה הידיעה על הרג קבוצת החכמים תושבי עכו יחד עם יתר תושביה בשעת כיבושה על ידי הישמעאלים ולכן נשא קינתו עליהם יחד ואמר'. נמצא שבאותה עת הגיעו לקהיר הידיעות על הטבח שערכו חילות הישמעאלים בחכמי עכו אחרי כיבושם את העיר, ואכן עכו נכבשה באייר ה'נא. רבי יוסף חיבר כתובת למצבת אביו, בה נאמר: נגנז בקבר זה איש כל שבח אוסף / ראש הזמן תנחום בן הגביר יוסף. אם היו שנות חייו של רבי תנחום כשבעים שנה, נמצא שנולד כחמש עשרה שנים אחרי פטירת הרמב"ם.

רבי תנחום חיבר שני חיבורים גדולים¹³. האחד הוא פירוש על המקרא בלשון ערבית, ושמו כתאב אלאיג'אז ואלביאן (ספר הקיצור והביאור). מחיבור זה השתמרו חלקים רבים בכתבי יד, מיעוטם ראה אור הדפוס בבמות שונות ומפוזרות, בשפת המקור

¹² תולדות חייו סוכמו ע"י אליהו שטראוס-אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה, א, ירושלים תש"ד, עמ' 144-163; הרב ברוך טולידאנו, 'ר' תנחום הירושלמי', סיני, מב (תשיח), עמ' שלט-שמח, ובפתיחת מהדורתו ל'אלמרשד אלכאפי'. להלן נעשה שימוש גם במקורות שבהם. הדברים להלן לקוחים ביסודם ממבוא שכתבתי לתולדות רבי תנחום הירושלמי, שפורסם בספר הביאור לאסתר רות ואיכה, בהוצאת מכון האוצר.

¹³ נח בראש כ"י אוקספורד הונטינגטון 216 ושם בדף 52 כתב אחד הבעלים כותרות המייחסות לחיבורים של רבי תנחום הירושלמי, כתאב אלביאן, וחיבור קצר בשם 'ספר דקדוקי התורה והסוד', ו'תם ונשלם ספר רבי תנחום הירושלמי ע"ה בשנת ארבעצא אלפין ושבע מאות וחמשים'.

ולפעמים בתרגומים ללה"ק או לשפות לעז"ט. בפירושו הוא גם מפנה לפירושים שכתב על ספרים אחרים, מהם אנו למדים שכתב על כל הנ"ך - למעט ספרי עזרא ונחמיה שלעת עתה אין עדויות על כתיבת פירוש עליהם - וכן שכתבתו היתה לפי סדר הנ"ך, החל מנביאים ראשונים, ומשם לנביאים אחרונים ולבסוף לכתובים. אין לעת עתה הוכחות ברורות שכתב פירוש גם על חמשה חומשי תורה.¹ סביר שהוא המחבר של פירוש על ההפטרות שנשמר במספר כתבי יד², אם כי יש הבדלים גדולים בין פרשנות ההפטרות לפרשנות אותם פרקים במסגרת הפירוש לנביאים.

פירושי רבי תנחום נלמדו דורות רבים בארצות המזרח על ידי היהודים דוברי הערבית, ודבריו מובאים על ידי מחברים מאוחרים. נתחברו גם קיצורים של פירושו³. ורבי אברהם בן שלמה, בן תימן, מעתיק ממנו פירושים שלמים ב"מדרש הביאור", לרוב בלי להזכיר את שמו.

חיבורו השני של רבי תנחום הוא אלמרשד אלכאפי - המדריך המספיק, הערוך כמילון המפרש את מילות לשון הקודש שבאו במשנה ובמשנה-תורה לרמב"ם. חיבור

נט להלן רשימת פירושי רבי תנחום לנ"ך שנדפסו. לא פורטו מהדורות מוקדמות של חיבורים שנדפסו באופן חלקי ושוב הוהדרו במלואן. בחלק מהמהדורות פורסם המקור הערבי באותיות ערביות, אף שבכתבי היד החיבור כתוב תמיד באותיות עבריות:

יהושע, המקור הערבי, ע"י ת' הרברוקר, ברלין 1862; ושוב ע"י ה"ג פון-מוטיס, הילדסהיים 1983. שופטים, בצירוף תרגום ללטינית, ע"י כ"פ שנוור, טובינגן 1791; ושוב פרקים יג-כא בתרגום ללטינית ובצירוף מבוא, ע"י ת' הרברוקר, לונדון 1843. פירושים נוספים על שופטים שלא הוהדרו לפני כן, פורסמו ע"י י"י גולדציהר, בתוך מחקרו על רבי תנחום, לייפציג 1870, פרק ד.

שמואל ומלכים א', קטעים נבחרים מהפירוש לשמואל ומלכים א', ע"י ת' הרברוקר, ליפסיה 1844. מלכים ב', מהדורה חלקית, בצירוף שנו"ס ותרגום ללה"ק, ע"י א' טל, רמת גן תשס"ו. תרי עשר, בצירוף תרגום ללה"ק, ע"י ה' שי, ירושלים תשנ"ב. תהלים, קטעים, ע"י ש' עפשטיין, בכ"ע הגרמני לתנ"ך, ZATW 23 (1903) עמ' 325-287. שיר השירים, מקור ותרגום ללה"ק, ע"י א' צורף בשני חלקים, ירושלים תשע"ב; ובתרגום לאנגלית, ע"י יוסף אלוברדי, ברן תשע"ד.

רות, ע"י מ' וקסלר, בצירוף תרגום לאנגלית, ירושלים 2010; ובתרגום ללה"ק, ע"י מכון האוצר, תשע"ח. איכה, המקור הערבי, ע"י ר' קיורטון, לונדון 1843; ובתרגום ללה"ק, ע"י מכון האוצר, תשע"ח. קהלת, פרקים א-ד, פרק יב וקטעים נוספים, מקור ותרגום ללה"ק, ע"י א' צורף, ירושלים תשס"ז. אסתר, ע"י מ' וקסלר, בצירוף תרגום לאנגלית, ירושלים 2010; ובתרגום ללה"ק, ע"י מכון האוצר, תשע"ח. דניאל, עד פרק ו', יחד עם פירוש רב סעדיה גאון לדניאל, בצירוף תרגום ללה"ק, ע"י הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"א.

ס כתב יד סנקט פטרבורג - ספריה לאומית EVR ARAB I 4795 מכיל תרגום ופירוש לדברים, ושוער שמחברו הוא רבי תנחום. ההשערה פורסמה ע"י א' הרכבי, Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, I, 1881, pp. 154, המעיר שאינה ודאית. אכן חיבור זה חריג בסגנונו, ויש בו ציטטות בשם חכמים שונים שרבי תנחום אינו מזכירם בשםם בחיבוריו האחרים, כמו רבי אהרן בן סרגו (דברים לג, יג) ורב שמואל בר חפני (דברים טז, כא).

סא כ"י סנקט פטרבורג - ספריה לאומית EVR ARAB I, 4236 106 דף. 45 דפים נוספים מאותו כתב יד התגלגלו לספריה הלאומית, אוסף וולף, 347. א' הרכבי שיער שהמחבר הוא רבי תנחום, ופרסם את הפירוש להפטרות אחרות (ראש חודש, שבת סוכות, יו"כ), חרשים גם ישנים (ורשה תרנ"ו) מס' 10 עמ' 25-28 (ירושלים תש"ל עמ' 223-226). סב כגון כ"י בודליאנה 2489.

זה מסתמך על ספרי הלשון שקדמו לו, וכן מתבסס על פירוש המשניות לרמב"ם. החיבור היה נפוץ מאוד בארצות המזרח דוברות הערבית וביותר בתימן. מהרי"ץ, ראש גולת תימן, כתב עליו הגהות, וחכמיה מביאים ממנו רבות בחיבוריהם. את חיבורו כתב בשתי מהדורות. חלקים מהחיבור החלו לראות אור החל משנת תרע"ז. חציה הראשון של המהדורה הראשונה, אותיות א-כ, פורסם ע"י הרב ברוך טולידאנו בצירוף תרגום ללה"ק והערות, ירושלים תשכ"א. המהדורה השניה ראתה אור בשלמותה בצירוף תרגום, הקדמה ומראי מקומות, ע"י ה' שי, ירושלים תשס"ה.

בגליונות רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד על פירוש ר"י אלאמשאטי ישנן עשרות מובאות בשמו של רבי תנחום הירושלמי. הפירוש מעובד ושונה במקומות רבים מלשון רבי תנחום הירושלמי בספרו המדריך המספיק שלפנינו, וכמעט במחצית מהמובאות יש שינויים, קלים או משמעותיים.

יחד עם זאת ברור שמדובר בליקוטים מתוך ספר המדריך המספיק, ולא בחיבור נוסף של רבי תנחום שנכתב על סדר הרמב"ם. ואלו הן מקצת הראיות לכך: א. בפרק ט ה"ז מתחיל הציטוט מ"המדריך המספיק" בתיבות "ומעני אכ"ר" - ומובן אחר, המתאימות רק ב"המדריך המספיק" ששם הובאו לפני כן מובנים אחרים, ואם היו הדברים נכתבים תחילה כחיבור על הרמב"ם אין טעם למילים אלו. ב. בפרק י' ה"ג מעתיק מדברי "המדריך המספיק" בערך חתל, כולל ההפניה בסופו לערך חבץ. ג. שם הכ"ד מביא מה שנכתב בספר המדריך המספיק בערך זיז, ואחר כך כותב "וקאל איצ'א פי באב חזז" ומעתיק מדבריו שם, ומכך נראה שהעתיק מדבריו במקומות השונים.

פשרן של ההוספות הרבות והשינויים מספר המדריך המספיק שבידינו, עולה ומתחוור מתוך עיון בכתבי היד של ספר המדריך המספיק שהיו בבעלותו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, מעתיק הגליונות דנן. השתמרו שני כרכים מתוך שלושת הכרכים של החיבור שהיו בבעלותו. כרך א' המכיל מאות א' עד אות י', הוא כת"י אוקספורד פוקוק 512A, וכרך ב' המכיל מאות כ' עד אות ע', והוא כת"י אוקספורד פוקוק 216. בגליונות כתבי יד אלו יש הוספות רבות בכתב ידו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, ולפעמים נכתב בגליון "נ"א" ומובא נוסח שונה מנוסח הפנים. בגליונות שלפנינו, על חיבור רבי יעקב אלאמשאטי, העתיק רבי דוד הנגיד את פירושי רבי תנחום הירושלמי לפי הנוסח שלו, כפי שבירר אותו בגליונות המדריך המספיק שברשותו, ונוסח זה שונה מהנוסח הנפוץ של המדריך המספיק.

רבות מההערות והגליונות של רבי דוד הנגיד בגליון עותק המדריך המספיק שהיה בבעלותו, אינן אלא תיעוד של שינויים בין שתי מהדורות הספר. כפי שהתברר במבוא לספר במהדורת ה' שי, רבי תנחום התקין באחרית ימיו מהדורה שניה של כל החיבור. רוב כתבי היד של החיבור הם מהדו"ק, וחלקם מהדו"ב, וכשני שלישים מהמהדו"ב השתמרו באוטוגרף המחבר. והנה, עותק המדריך המספיק שהיה בבעלותו של רבי דוד הנגיד הוא נוסח המהדו"ב, ואילו חלק ניכר מהגליונות שבשוליו מתעדים

את השינויים שבמהדו"ק ביחס למהדו"ב. אך ישנם גם תיקונים שאינם קשורים למהדו"ק, ולפי שעה לא נתברר עניינם. מכל מקום ברור שרבי דוד הנגיד ראה בהם נוסח מתוקן של המדריך המספיק, ודבר זה מתברר מתוך החיבור שלפנינו, שבו מביא רבי דוד דברים אלו בשמו של רבי תנחום.

לפנינו אם כך תיעוד קדום של נוסחאות חדשות בספר המדריך המספיק של רבי תנחום הירושלמי, כפי שביררן רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד. לשינויי הנוסח השייכים לערכים שמהאות אל"ף עד האות עי"ן, יש תיעוד מקביל גם בגליונות עותק הספר שהיה בבעלותו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, וכאמור. אך הכרך המכיל את הערכים מאות פ"ה עד סוף הספר לא השתמר ומקומו אינו ידוע, וחיבורנו הוא התיעוד היחיד ככל הנראה לנוסחאות החדשות של המדריך המספיק לערכים אלו.

רבי יהודה אלמדארי

רבי יהודה ב"ר אלעזר הכהן אלמדארי היה מחכמי חלב בדור שלפני רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, ועל חייו ידוע מתוך הערה בשולי כתב ידו, בה כתב שהוא 'נשלם בשנת א'תריז למנין שטרות', היא שנת ה'סו. ברשותו היו ספרים רבים, גם מגדולי אירופה, והוא מהיחידים מחכמי המזרח המביא מהם רבות. אמנם שני החיבורים המובאים בעיקר בחיבורו על מסכתות הש"ס הם רש"י והרמב"ם. הוא מעתיק את כל דברי רש"י בלא שום שינוי, וקצת מספרי הגאונים והראשונים שעמדו לפניו והם בעיקר ר"ח, רי"צ גיא, רבינו גרשום, ר"י מיגאש, ותוס' שאנץ⁵³. השפעת הרמב"ם עליו ניכרת מכך שהוא נוהג להעתיק קטעים שלמים מספר משנה תורה תחת הפתיחה: ר"מ ז"ל (או צמוד: ר"מז"ל), בלי להקדים "וכתב" או "ופסק". פירושו נדפס בספר "פירושי ר' יהודה אלמדארי על הש"ס", ירושלים תשמ"ו⁵⁴.

רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד מביא בגליונותיו דגן מפירושו של ר"י אלמדארי גם כשדבריו זהים לדברי רש"י, ונראה שפירושו החליף את פירושו של רש"י בחלב, בה השתקע רבי דוד, ולכן כשהביא מפירושי רש"י לתלמוד הביאם בשמו של ר"י אלמדארי.

רבי יהושע ב"ר אברהם הנגיד

רבי יהושע הנגיד נולד בכ"ב אלול ה'ע, לרבי אברהם הנגיד ב"ר דוד הנגיד בן רבי אברהם בן הרמב"ם. רבי יהושע ניהל את ענייני הקהילה במצרים ואף שימש כדיין ומורה דרך, בנוסף יש מציינים שגם הוא כאבותיו היה בקיא בחכמת הרפואה⁵⁵. נפטר בשנת ה'קט"ו בהיותו בן ארבעים וחמש.

סג עיי' כנסת מחקרים - עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ד, עמ' 52-53.

סד צילום מש"ס אל המקורות - הפרדס.

סה ראה הקדמה לשו"ת רבי יהושע הנגיד (ירושלים תשמ"ט).

תשובות רבות שלח רבי יהושע לשואלים רבים ובפרט לאנשי תימן. כאבותיו, גם הוא עסק רבות בביאור ופירוש תורת זקנו הגדול הרמב"ם^ס. חשיבות יתרה יש בגרסאות של הרמב"ם המובאות בשו"ת רבי יהושע הנגיד, כיון שכלל הנראה היה בידיו ספר מוגה של הרמב"ם, ונוסחתו היתה המדויקת ביותר, וכן שניתן לקבוע על פי תשובותיו בכמה מקומות מה היא הנוסחה האמתית ברמב"ם. תשובותיו נדפסו מתוך כתב יד תימני הכולל תשובות רבות שלו, שכונסו לקובץ "אלמסאיל", ומתוך מובאות נוספות גם מרן רבי יוסף קארו בספרו כסף משנה מזכיר את רבי יהושע^ס. בגליונות שלפנינו, שנכתבו על ידי רבי דוד בנו, מובאות כמה תשובות שלו, והוספנו והבאנו גם תשובות אחרות השייכות להלכות שבת.

רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד

רבי דוד בן רבי יהושע הנגיד, היה דור שישי לרמב"ם^ס ואחרון צאצאיו שכהן בנגידות מצרים. נולד בשנת ה'צ"ה, ונפטר אחרי שנת ה'קע"ה, קרוב לסוף תקופת הראשונים. רבי דוד לא המשיך את שלשלת אבותיו במצרים, ומסיבות שונות עזב את מצרים לחלב שבסוריה, ובסוף ימיו עבר להתגורר בדמשק. גם במגוריו בסוריה המשיך רבי דוד כאבותיו לפעול להרמת קרן ישראל מול השלטונות והושיעם בעת צרה. וכפי שכותב עליו אחד מאנשי דורו בקולופון כ"י: אדונינו נגידנו נסיכנו הודינו והדרינו, שמש זמנינו גביר מקהלותינו, מחמד נפשינו אור עינינו ועטרת ראשינו, אור העולם ומלאו ממזרח שמש עד מבוא, מורינו ורבינו דוד האהוב, הידיד, הצדיק, החסיד, מגיד הנגידים וגדול היהודים מרדכי הזמן וצנצנת המן, חכם עם לא אלמן אשר סיכל בחכמתו כל ערמן, אב המשרה ראש ישיבה של תורה, ירום הודו מעלה, יגדל כבודו סלה^ס.

רבי דוד חיבר חיבורים רבים, שלעת עתה רק אחד מהם זכה לראות את אור הדפוס: מורה הפרישות ומדריך הפשיטות (הוצאת מק"צ, ירושלים תשמ"ז). חיבורים רבים היו בספרייתו, והוא נהג לעטר אותם בגליונות, בהם הוסיף פירושים יקרי ערך. בין החיבורים שהיו בבעלותו, נמנה פירושו של רבי יעקב אלאמשאטי על הלכות שבת לרמב"ם, וגם את גליונותיו עיטר רבי דוד בליקוט רב ערך מדברי המפרשים, והוא הבסיס למדור "קול נגידים" שלפנינו. **העתקות אלו שימרו לדורות פירושים רבים של הרמב"ם ובית מדרשו, שלולא פעליו היו שוקעים בתהום הנשיה. ברוך שמסר עולמו לשומרים.**

פרשה הקשורה לאחד הפירושים הארוכים לפנינו, היא פרשת קשריו עם החכם התוכן המוסלמי עלא אלדין אבו אלחסן עלי אבן תיבוגה אלמווקת. אבן תיבוגה כתב פירוש על ארבעת הפרקים הראשונים של הלכות יסודי התורה, שהשתמר בספרייתו של

^{סו} וכפי שנכתב בפתח ספר תשובות רבי יהושע הנגיד על ידי המלקטים: ואלה השאלות שהציעו אותן אנשי עדן [שבתימן] לרבינו יהושע ב"ר אברהם הנגיד ב"ר דוד הנגיד ב"ר אברהם החסיד ב"ר משה הגאון ב"ר מימון הרב המובהק הפטיש החזק מאור ישראל וגאונים עטרת החכמים ותפארה להם וכו' ביניהן מחיבור ר' משה.

^{סז} ראה כסף משנה (הלכות איסורי ביאה פ"ז הי"ד).

^{סח} ר' דוד ב"ר יהושע הנגיד, ב"ר אברהם השני הנגיד, ב"ר דוד הנגיד, בן רבי אברהם בן הרמב"ם.

^{סט} מובא בפירוש רבי אברהם בן הרמב"ם על בראשית שמות (הוצאת לונדון תשי"ח).

רבי דוד הנגיד, וקיים כיום בשני כתבי יד¹. חידת זהות מחברו של הפירוש העסיקה רבים, ונפתרה סופית ע"י א' אשתור, ואחריה נוספו ידיעות נוספות, ומהן עלה שרבי דוד תרגם את דברי הרמב"ם למען אבן תיבוגה, והלה כתב עליהם פירוש, שרבי דוד העתיקו לעצמו, וביסס עליו את פירושו שלו².

והנה, תופעה ייחודית אנו מוצאים בפירושו של אבן תיבוגה, שבראש כל פסקה מופיע ציטוט לשונו של הרמב"ם כשהיא מתורגמת לערבית, אחרי הפתיחה "קאל אלמצנף" - "אמר העורך". בפירוש להלכות יסודי התורה מכנה אבן תיבוגה בכינוי זה את הרמב"ם למעלה משבעים פעמים. תופעה זו חוזרת על עצמה בשלושה מקומות נוספים בפירושו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד - כ"י פטרבורג פירקוביץ I 1497, והונט. 492, ובמקום אחד בחיבור שלפנינו. בכל המקומות הללו מופיעה פתיחת "קאל אלמצנף", תרגום דברי הרמב"ם לערבית, ואחר כך פירוש בנושא מדעי כלשהו. כינויו של הרמב"ם בתואר "אלמצנף" מעורר פליאה מסוימת, ונובע מאי הכרות עם חיבורו של הרמב"ם, שהרי הרמב"ם במשנה תורה אינו "עורך" ה"מקבץ" דברים ואוספם, אלא מחבר במובן של יוצר, ומן הדין לכנותו "אלמולף" ולא "אלמצנף". אלא שככל הנראה אבן תיבוגה לא הבין את מהות החיבור משנה תורה, וסבר שהרמב"ם רק קיבץ לתוכו מדברי קודמיו.

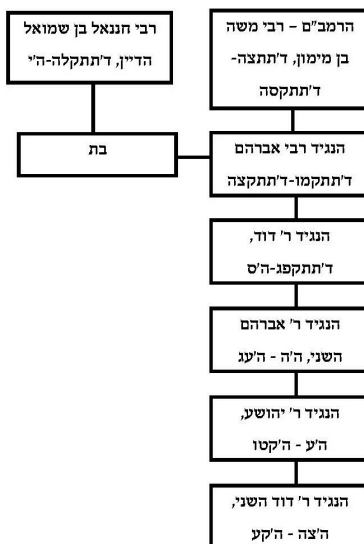
משכך נראים הדברים, שבכל המקומות בכתבי רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד שבהם מופיעה תבנית זו, של פתיחת "קאל אלמצנף" ותרגום לשון הרמב"ם לערבית ואחר כך פירוש, ובכללם הפירוש שלפנינו בפרק י' הלכה כ', מדובר בפירוש של אבן תיבוגה שנכתב לבקשתו של רבי דוד בנושאים שבהם ראה לנכון לבקש את עזרתו. וכבר נודעה דרכם של רבותינו מבית מדרשו של הרמב"ם להסתייע במקום הצורך בחיבוריהם של חכמים שאינם בני ברית, משום 'קבל את האמת ממי שאמרה', ואף רבי דוד נהג בדרך זו³.

ע כפי שצוין לעיל בהערה כו.

עא א' אשתור-שטראוס, תולדות היהודים במצרים ובסוריה, א, עמ' 355-353. וראה את תיקוניו של ד' בלומנטל, 'תרגום ערבי להלכות יסודי התורה', דעת 14 (תשמ"ה), עמ' 144-113. י' פנטון הרחיב בפרשה במספר מאמרים, ראה בעיקר 'הפירוש הערבי של ר' דוד בן יהושע מימוני על משנה תורה לרמב"ם', מסורת ושינוי בתרבות הערבית-יהודית, ר"ג תש"ס, עמ' 159-145.

עב עיי' הקדמת הרמב"ם לשמונה פרקים, שהביא מחיבורי הפילוסופים הקדמונים והחדשים ומחבורי הרבה בני אדם, משום 'קבל את האמת ממי שאמרה', ואינו מזכיר את שמם, משום ש"אפשר שאכניס בזה בלב מי שאין מקובל עליו שם אותו האיש, שהמאמר ההוא נפסד וטמונה בו איזו רעה שאינה ידועה לו, ולפיכך ראיתי שלא להזכיר את האומר, הואיל ומטחתי שתושג תועלת לקורא". והאריך בזה תלמידו של הרמב"ם, רבי יוסף אבן עקנין, בפירושו לשיר השירים "התגלות הסודות והופעת המאורות" שבחתימה ביאר דרכו בפירושו להעזר גם בספרי נכרים, וזה תרגום לשונו (מהד' הלקין, ירושלים תשכ"ד, עמ' 495, תרגום מתוקן ע"פ הנוסח המתוקן למקור שפרסם ר"מ דובאוויק במאמר באנגלית מתוך כ"י לוצקי), "וכן עשה לפני ר' סעדיה ז"ל בפירושו הערביים, ומשום אותו ענין אמרו רבותינו ז"ל כל האומר דבר חכמה ואפילו באומות העולם נקרא חכם וחייבים למסרו. ובקשר עם זה, הזכיר הנגיד נ"ע בספרו העושר, אחרי שהרבה להביא מבאורי הנוצרים, שר' מצליח בן אלבצק דיין סקליא סח לו בבואו מבגדד באגרת שהכילה את פרשת חיייו של רבינו האי גאון ז"ל ודרכיו המשובחים, ובה מסופר שבאחד הימים נודמנה בישיבה הזכרת הפסוק 'שמן ראש אל-יני ראשי' (תהלים קמ"א, ה), ונחלקו הנוכחים בביאורו, וקרא רבינו האי ז"ל את ר' מצליח שילך אל הקתוליק של הנוצרים ושאלהו אלו מסורות יש לו בבאור הפסוק הזה, והורע בעיניו, וכשראה ז"ל שקשה הדבר על ר' מצליח, הוכיח אותו לאמר, הן האבות והקדמונים החסידים והם לנו למופת, היו שואלים על הלשונות ועל הביאורים אצל בני

שושלת הנגידים ממשפחת הרמב"ם

מבוא לשיעור הרמב"ם לשבת

מלבד עבודת הקודש שנשא רבינו הרמב"ם על כתפיו בכתיבת חיבוריו שהאירו לשעה ולדורות, מסר גם שיעורים בעיר מגוריו, פוסטאט. ואלו דבריו בענין זה (אגרות, מהדו' שילת, עמ' תלט):

היודע עד, שיש לי כמו שנה וחצי שלא למדו אצלי חבורי [-משנה תורה], אלא שנים או שלושה אנשים למדו מקצת ספרים, ורוב התלמידים רצו ללמוד ההלכות של הרב [-הרי"ף], ולימדתי אותם כמה פעמים כל ההלכות, וגם שנים שאלו ללמוד הגמרא, ולימדתי אותם מסכתות אשר שאלו.

התלמידים שישבו לפני הרמב"ם רשמו דברים מפיו, וחלק מכתבים אלו השתמרו בגניזה הקהירית. מהם כבר פורסמו דברים שנמסרו בשיעוריו לרי"ף בבא קמא^{עג} ולרי"ף פסחים^{קד}. דפים אלו שפורסמו ושכמותם^{קה} הם רשימת תלמידים; אין

דתות שונות אפילו רועי צאן ובקר כידוע, והלך אליו ושאלו ואמר לו שאצלם בלשון הסורית משחא דרשיעא לא עדי רשיעה. ובמה שהבאתי משלהם די לישר לב^ק.

עג רב"מ לוי, גנוי קדם ה, עמ' 141-144, ושוב באוצר הגאונים לבבא קמא עמ' 117 ואילך, פרסם מספר דפים משיעורים אלו, אך ללא זיהוי המחבר, אלא כ"פירוש קדמון בערבית למסכת בבא קמא". הפירוש זוהה ע"י רמ"ע פרידמן במאמרו 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 523-583, כפירושים שנכתבו על ידי תלמיד הרמב"ם. ושם עמד גם על תופעה רחבה זו של דפי שיעורי הרמב"ם שנכתבו על ידי תלמידיו, ופרסם דף המלקט מדברי הרמב"ם ובו תיאור חי של דבריו במהלך השיעור והמשא ומתן עם התלמידים. דפים נוספים משיעורים לב"ק, נסמנו במאמרם של ר' עזרא שבט ור' נסים סבתו, 'שיעורי הרמב"ם מפי קדשו (כת"י) על הרי"ף הלכות פסחים', ישרון כ (תשס"ז), עמ' מט, הערה 5. עוד פורסמו שני דפים משיעורים לב"ק, ע"י ד' גרינברגר, 'שיעור בהלכות הרי"ף מבית מדרשו של הרמב"ם', גנוי קדם, ו (תש"ע), עמ' 9-22.

עד ר' עזרא שבט ור' נסים סבתו, במאמרם הנזכר בהערה הקודמת.

מדובר בדברים שנכתבו על ידי הרמב"ם, אלא דברים שאמר בעל פה והם רשמו מפיו כפי הבנתם וכשיעור שראתה דעתם להעלות על הכתב.

השתמר בגניזה גם דף שיתכן שסמכותו מרובה מאלו, ומספרו: קיימברידג', T-S G2.70. בראשו נכתב: תעליק לשרח רב' משה פי שבת, דהיינו "תעליק" לפירוש רבינו משה בשבת. הרמב"ם בתשובה (ח"א סי' קכו) מזכיר ש"מצאתי ב'תעאליק' אבא מרי ז"ל דברים בזה מר' יוסף הלוי רבו זצ"ל", וגם בהקדמתו לפירוש המשניות כותב הרמב"ם "ואספתי מה שנזדמן לי מ'תעאלק' אבי זצ"ל וזולתו מפיו רבינו יוסף הלוי ז"ל", כלומר, בידי הרמב"ם היו תעליקאות של אביו רבי מימון שרשם מפיו רבו, ר"י מיגאשי. בדומה לכך היו גם תעליקאות של הרמב"ם בידי תלמידיו, וידוע גם על קיום תעליקאות של קדמונים אחרים¹³².

פירוש של המונח "תעליק" אינו חד משמעי, הן במקורות הערביים והן במקורותינו. במקרים רבים הכוונה להערות וביאורים הנוספים בשולי הטקסט¹³³. המילה מורה גם על רשימה, רשימה חפזה, רשימת טיוטא¹³⁴, ובהקשר דנן היא יכולה להתפרש כרשימות של הרב שעל פיהן מסר את השיעור, או רשימות תלמידים תוך כדי שמיעת השיעור. בהקשרים מסוימים, "תעליק" הוא שיעור בהלכה שהרב מוסיף בו חידושים, והתלמיד מעתיקו בהשגחת הרב, ובסיום סדרת השיעורים נמצאים בידו "תעליקאות" שמהן הוא יכול ללמד בעצמו¹³⁵.

במקרה שלנו אפשר לשלול את האפשרות שמדובר בהערות שוליים, כיון שמדובר בנושאים שלמים הבאים בזה אחר זה. גם הלשון "תעליק לשרח ר' משה" אינה מורה על הערות, שלהן מתאים היה לומר "תעליק עלי שרח ר' משה", דהיינו הערות על פירוש ר' משה. קשה גם האפשרות שמדובר ברשימה, שכן היה מתאים לפי זה לומר

עה רמ"ע פרידמן כינס רבים מהם לשם פרסומם.

עו ר"י קאפח תרגם שם – הגהות, אך נראה יותר שהכוונה לשיעורים, ולכן כותב שרשמים "מפיו" של ר"י מיגאש. עז תעליקאות נזכרים ברשימות ספרים שונות מהגניזה. ראה הספרייה היהודית בימה"ב, עמ' 204, תעאליק מהתלמוד אשר פירש מרנו ורבנו סעדיה ז"ל; שם עמ' 287, תעליק נזיקים לר' ברוך; עמ' 334, תעליק הלכות ברכות לאחד מתלמידי ראש הישיבה רבינו שמואל; עמ' 337, תעליק חולין ברשימת ר"י ראש הסדר. וראה גם בפירוש תלמידו של הרמב"ם, ר"י אבן עקנין, התגלות הסודות והופעת המאורות, ירושלים תשכ"ד, עמ' 336, המזכיר 'תעאליק נכת מן אלמקרא פי ספר שופטים' שבו נמסרו חידושים מאת רבי יצחק ב"ר יוסף שאמי. עז דווי במילון (R.Dozy, Supplement aux dictionnaires, leiden 1881, pp. 160) כותב ש'תעליק' הוא הערה הנכתבת בשוליים. באנציקלופדיה של האסלאם, מהדורה שניה, ערך תעליק, מפרש פרנץ רוזנטל שהמילה מורה על הוספה על המקור, בהערות, גלוסות וכדומה, וראה שם עוד. תודתי למ"ע פרידמן שהפנה אותי למקורות אלו.

עט בלאו, מילון, עמ' 451-452; פרידמן, מילון, עמ' 650. גם כתב חצי קולמוס נקרא לימים בשם 'תעליק' מטעם זה. פ ראה דברי מ' פרנקל, הספרייה היהודית בימה"ב, עמ' 104. פרנקל מסתמכת על מחקרו של מקדיס, G. Makdisi, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh Century Baghdad", BSOAS 24 (1961), pp. 133. אלא שדברי מקדיס מתייחסים למדרסה המוסלמית בבגדאד, ואין הוכחה מספקת שמנהג זה רווח גם במקומות ועמים אחרים, ועל כן אין הכרח שהרמב"ם אכן כתב את הדברים והתלמיד העתיקם בהשגחתו.

"תעליק שרח ר' משה", דהיינו רשימת פירוש ר' משה. מתוך החיתום אין נראה שזו רשימת תלמידים במהלך השיעור, כיון שהיא מסתיימת בלשון פניית הרב לזולתו המברכו שכאשר ישמור את העיקר האמור כאן יתקנו ה'.

מכך עולה שמדובר ברשימת הרמב"ם. עדיין קיימות שתי אפשרויות. האחת, שמדובר בפירושו של הרמב"ם למסכת שבת, והוא הועתק או עובד לערבית^{פא}. השניה, שמדובר בשיעור שמסר הרמב"ם, והעלה אותו על הכתב, והתלמיד העתיקו בהשגחתו, כפי ההצעה האחרונה שהובאה לעיל בפירוש המילה תעליק. לעת עתה לא ניתן להכריע בין שתי אפשרויות אלו, אך בין כך ובין כך אין מדובר ברשימת תלמידים גרידא, אלא בהעתקה מושגחת של הרמב"ם או בעיבוד של חיבורו למסכת שבת^{פב}.

הוצע גם שכוונת הכותרת היא לביאור המוסב על דברי רבינו משה. אך אין הדברים עולים בלשון, שכן "שרח רבינו משה פי שבת" אינו ה"משנה תורה", הנקרא "חבור" ובדאי שלא "שרח", ונמצא שמדובר כאן בביאורו של הרמב"ם עצמו, ואם כן התעליק הוא הרשימה שנכתבה לצורך הביאור. מכך שדן בדברי הרמב"ם במשנה תורה - ובפרט עם הפענוח המוצע להלן נכון, והוא מדבר על עצמו בלשון נוכח - מוכח בבירור שרבי משה המדובר הוא הרמב"ם, ולא אחד משלושת החכמים האחרים הקרויים בשם ר' משה וחיבוריהם הגיעו לגניזה או נזכרים בכתבים העולים ממנה - ר' משה אבן ג'קטלה, ר' משה אבן עזרא ור' משה בן סרג'אדו, אפשרות שמצד עצמה היא בעלת סבירות נמוכה, שכן סתם ר' משה המוזכר בחיבורים ובכתבים מתקופה זו הוא הרמב"ם.

להלן תיאור טכני של הדף. בדף זה שיעור הדן במלאכת קוצר, מפרק ובורר. השיעור נכתב בערבית, שפת מסירתו. בצדו השני של הדף פירוש על הרי"ף במסכת עירובין, הכתוב בלה"ק. ממדי הדף יוצאי דופן. הוא גבוה וצר, גובהו כ-30 ס"מ ורחבו כ-11 ס"מ, ובו 33 שורות צרות.

נפנה לסקירה קצרה של החידושים העיקריים בדף זה. בדברי הרמב"ם בשיעור שלפנינו נמסרות הגדרות יסודיות במלאכת מפרק ובמלאכת בורר, המאירות באור חדש סוגיות רבות. ביניהן הדרך הנפלאה שבה מיישב הרמב"ם קושיה שמזה מאות בשנים עמלים ביישובה: מה טעם לדעת הרמב"ם, המחייב חובל משום מפרק הדם, גם החובל בשאר שרצים והוציא דמן לחוץ אינו חייב משום מפרק. כמו כן מבאר הרמב"ם שיטת עצמו בסוגיית הבורר תורמוסין, ומתברר שמתוך הראשונים והאחרונים שדנו בדעתו

^{פא} לפירושו של הרמב"ם למסכת שבת, ראה מ"ע פרידמן, עיונים בתרומת הגניזה לחקר הגניזה, ושם הערה 95, שכל המובאות מחיבור זה הן בלישנא דרבנן או בעברית, אך ר' יעקב בן משה בן עכסאי, שתרגם לעברית את סדר נשים בפירוש המשנה של הרמב"ם, העיד בהקדמתו לתרגום לסדר נשים שחלק מן החיבורים הנוכחים כתובים בערבית: 'אמנם ראינו מהם משנים ושלשה מסכתות ובלשון ערב חברים'. ר' מנחם בן אהרן בן זרח העיד עדות דומה על הרמב"ם בספרו צדה לדרך דף ג ע"ב: 'וכן חבר פירושים בתלמוד בלשון ערב'. וראה עוד במבוא הרמ"ל זק"ש לחידושי הרמב"ם לתלמוד, עמ' 13-14.

^{פב} תודתי לרמ"ע פרידמן שהביא לידעתי את הפירושים השונים למילה "תעליק" וניתח את האפשרויות בנוגע למשפט שלפנינו. לדעתו, האפשרות השניה, שמדובר בהעתקה המושגחת על ידי הרמב"ם אמנם לא הופרכה, אך היא נתונה בספק רב.

ובגירסתו, צדקו רק דברי בעל ספר המאורות. כמו כן עולה מדבריו דרך חדשה בביאור כוונת הוצאת התורמוסין, המיישבת קשיים רבים. בנקודות אלו הורחב בעיונים.

אנו מוצאים כאן את הרמב"ם מכריע בנוסח התלמוד מסברא, שמכחה הוא מגדיר את הנוסח שב"רבות מההעתיקות" כ"טעות גמורה", ובכך חולק גם על גירסת הרי"ף. תופעה זו, הנראית מחודשת אצל הרמב"ם ומוכרת יותר בבית מדרשם של חכמי אשכנז וצרפת, כבר עלתה לאחרונה משיעורים אחרים של הרמב"ם^{פג}. מעניינת גם העובדה שהגירסה כמותה מכריע הרמב"ם ידועה לנו עד עתה רק מרביתו האשכנזיים של רש"י, והדברים מצטרפים לידיעות שעלו על התאמות בין גירסאות רש"י ורביתו לבין גירסאות כ"י מזרחיים קדומים^{פד}.

מבוא לפרקי ספר המספיק לעובדי ה'

כאמור לעיל, במבוא לתולדות רבי אברהם בן הרמב"ם, פרקי חיבורו "המספיק לעובדי ה'" על הלכות שבת היו עלומים וגנוזים עד לאחרונה, וכעת זכינו לאורם של שלושה פרקים מחיבורו בהלכות אלו - סדר הכנסת שבת, הלכות מוקצה והלכות הוצאה.

הפתח לזיהוי הפרקים הללו נפתח בגליונות רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד שהם עיקר ענייננו. בגליונות אלו הועתק כמעט פרק שלם מספר המספיק לעובדי ה', העוסק בהלכות הוצאה. הפרק נכתב על גליונות מספר עמודים בכמה חטיבות, וחלק גדול שלו, שלא היה לו מקום בשולי הדפים, נכתב על דפים קטנים יותר שנכרכו בספר.

אחרי שזוהו דברים אלו עם ספר המספיק, בודאות גמורה, שוב עולה בידינו זיהויים של קטעי גניזה נוספים של החיבור. בקטע אחד מופיעות הלכות הוצאה ועד כה לא היה ידוע מאיזה חיבור הוא, וסימנו קיימברידג' T-S Ar.49.76. מקטע זה אנו למדים שרבי דוד העתיק כמעט את כל ההלכות בפרק זה, אך לא את כולן, ומתוך קטע זה הוספנו פסקה נוספת, וכן השלמנו דילוג שדילג רבי דוד מפני הדומות.

מאותו טופס של קטע הגניזה הנ"ל אנו מוצאים גם את הקטע T-S Ar.49.75. בקטע זה, שאינו עוסק בהלכות הוצאה אלא בסדר הכנסת שבת, נמצאת בערבית המובאה המפורסמת משו"ת מהר"ם אלשקר (סי' צו) בשמו בענין בית השמשות, ובצדו השני מופיע חלק מהלכות מוקצה.

למותר להכביר מילים בגודל חשיבותה של פנינה יקרה זו, שמלבד חשיבותה העצמאית היא גם פותחת פתח להבנת דברי אביו הגדול בספר משנה תורה, וכמובא לעיל מדברי מהר"ם אלשקר, שכל דבריו מדברי אביו הרמב"ם.

^{פג} ראה ר' עדיאל ברויאר, 'חשיבות חידושי תלמידי הרמב"ם', המעיין נג-ב (טבת תשע"ג), עמ' 30, על שיעור תלמיד הרמב"ם ובו נמסר שהרמב"ם הגיה מסברא בסוגיית כתובות ד' ע"א, וזה פשר דעתו בהלכות אבל פ"י ה"א.
^{פד} העירני על כך ר' רועי זק, והפנה למחקריו של ח' סולובייצ'יק על הזיקה הבבלית של יהדות אשכנז הקדומה (עד רבותיו של רש"י ואחריהם). הדברים מסוכמים אצל ר' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז

חשיבות מיוחדת יש לדברי רבי אברהם בסוגיית זמני השקיעה ובין השמשות, שהיא מהסוגיות הנרחבות, ורבים מגדולי ישראל ומחברי הספרים נשאו ונתנו בה. מאז ימי מהר"ם אלשקר, שהרחיב בתשובתו (שו"ת סי' צו) בבירור שיטות הגאונים ורבינו תם, נידונה בעשרות חיבורים גם דעת רבי אברהם בן הרמב"ם. נחיצות בירור דעתו היא מאחר ובדעת הרמב"ם מצויה לכאורה סתירה, שבהלכות שבת (פ"ה ה"ד) מורה לשונו בפשטות כדעת הגאונים שמיד עם שקיעת החמה מתחיל זמן בין השמשות, ובפירוש המשניות (סופ"ב דשבת, מהדו"ק) נראה לכאורה כדעת ר"ת, שאחר ביאת השמש עד שיראה כוכב אחד עדיין הוא יום, ואין בין השמשות מתחיל מיד אחרי השקיעה. מהר"ם אלשקר הכריע ובירר דעת הרמב"ם מתוך דברי רבי אברהם בנו בספר המספיק לעובדי ה', כיון ש"ידוע הוא שכל דבריו מדברי אביו ז"ל". על כן העתיק מהר"ם אלשקר את דברי רבי אברהם, מהם מוכח בפשטות כדעת הגאונים, ושוב מוכח מכך שזו גם דעת הרמב"ם.

אלא שמהרי"ף (סי' מז) שנשא ונתן בכל דברי מהר"ם אלשקר, מסיק "וגם הרי"ף והרמב"ם ז"ל כבר נתבאר דסבירא להו כר"ת וכל הפוסקים אין גם אחד דלא ס"ל כר"ת אלא מהר"ם אלאשקר", ומכך נראה שאינו מקבל את פירושו של מהר"ם אלשקר בדברי רבי אברהם בן הרמב"ם.

לשם בירור דעת רבי אברהם בן הרמב"ם ביקשו בכל הדורות לראות דבריו במקורם. והעירו שהדברים אינם נמצאים בחלקי המספיק לעובדי ה' שבידינו, ואיותה נפש החכמים לראותם. ובפרט שספר זה נכתב בערבית ותורגם ללה"ק.

יום בשורה הוא בהגלות דברי רבי אברהם בן הרמב"ם במקורם, בין גנוזות גניזת קהיר, כאשר עד הנה לא נידון קטע הגניזה המכיל את הדברים ולא זוהה שהוא חלק מספר המספיק לעובדי ה' לרבי אברהם בן הרמב"ם, וכעת הוא רואה אור עולם. חשיפת המקור של דברי רבי אברהם תורמת רבות לבירור ספקות שעלו בדבריו בספרי המחברים, וכפי שיבואר בעיונים. בכך גם נשלמים משפטים ומילים שלא הועתקו ע"י מהר"ם אלשקר^{פה}.

(תשס"א-תשס"ב), עמ' 110-111, שם מובאים מקרים שונים שבהם מסורת הנוסח של כתבי היד האשכנזיים מייצגת ענף נוסח מזרחי, ובמקרים שונים נמצא בקטעי גניזה, ודווקא במעולים שבהם, חבר לנוסח אשכנזי.
פה בחלקם נמצא לפנינו תיבת 'כו' להורות שדילג על ההעתקה, וברובם לא נמצא לפנינו, ויתכן שנשמטו ע"י מעתיקי שו"ת מהר"ם אלשקר, או שמהר"ם עצמו קיצר הלשון ושמר רק על עיקרי הדברים.

הרמב"ם
עם פירושי
ר"י אלמאשטי
וקול נגידים

נחלתי עדותיך לעולם כי ששון לבי המה. פתח הגאון ז"ל בזה הפסוק לפי שיש בו רמז לשבתות וימים טובים שהנחילים הקב"ה לישראל לעולם, כדכ' בשבת (שמות לא, י) 'אות היא לעולם', והשבת היא עדות לכל באי העולם, כשיראו ישראל שובתין בשביעי שואלין למה נצטוו ישראל בזה, והם משיבין לפי שהקב"ה

ברא עולמו בששה ימים והשבתו בשביעי, וצונו לשבות בו כדי לזכור מעשיו תמיד, ויַיַדַע שהקב"ה ברא העולם ואינו קדמון, נמצאת השבת עדות לכל שהקב"ה ברא עולמו.

ובזה הפסוק נאמר 'כי ששון לבי המה' (מהלל קט, קא), וכן ראוי לשמוח בשבתות וימים טובים. וקרא שם ספר זה זמנים, לפי שהוא זוכר בו המצוות התלויות בזמנים ידועים, כגון שבת וקדוש החדש ותעניות.

והתחיל בשבת, לעוצם גדולתו, ובו נצטוו ישראל תחלה, כדגרסינן (סנהדרין טו:) שבת ודינין במרה איפקוד.

ועילת השבת גלויה וידועה, שהיא לאמת העיקר הגדול שכל התורה תלויה בו, והוא לידע שהעולם חדש, והשם הוא שהמציאו מאין. ובאותו העת היו כל העולם סוברים שהעולם קדמון ואין לו מחדש, ומי שסובר זו הדעת אינו מאמין באותות, אלא אומרים שאין האל יכול לשנות דבר ממנהג העולם כלל, אלא כל העולם קדמון כקדמות האל. ולפי שהיה רצון האל לבטל זו האמונה הרעה, ולהודיע לכל שהוא יתברך ברא העולם מאין, ויכול לשנותו כפי מה שירצה, עשה לנו אותן המופתים הגדולים במצרים, כדי שיתפרסם שהוא ית' משנה טבע העולם כפי מה שירצה. ולפיכך צונו לזכור יציאת מצרים תמיד, ואמ' (דברים טו, ג) 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך'. וגם צונו בשבת, כדי לפרסם שהעולם חדש. ומפני זה נתן הטעם לו זכרון יציאת מצרים ואותותיה, שנ' (דברים ה, טו) 'וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך יי'

אלוהיך משם ביד חזקה ובור' נטויה על כן צוץ יי אלהיך לעשות את יום השבת', כלומר אותות מצרים ראייה גמורה על חדוש העולם. ובדברות ראשונות נתן לשבת עילה אחרת זולתי יציאת

מצרים, ואמר (שמות כ,

א) 'כי ששת ימים עשה

יי וכו' על כן ברך יי

את יום השבת', וזה

הוא העיקר שבגללו

בשם יי אל עולם

נחלתי עדותך לעולם כי ששון לבי המה

ספר שלישי והוא ספר זמנים

נצטוינו לזכור יציאת מצרים כמו שהקדמנו. אבל נשתנו העלות לפי שני העילולים, שבדברות הראשו' אמר שהוא ברך השבת וקידשו, ונתן עילת זה מפני שבו נח מן המלאכה, כל' בריאת העולם, שנא' (שם) 'וינח ביום השביעי על כן ברך יי', וזה הדבר אינו תלוי בשביתת ישראל ולא בצווים בשבת, אלא הודיענו שזה היום מקודש ומבורך אצלו. ולפיכך אין אנו אומרים מקדש ישראל והשבת, כמו שאנו אומרים במועדים, מפני שישראל הם הסיבה בקדוש המועדים, ולא כן השבת, שהרי היא מקודשת מששת ימי בראשית. ולפיכך נאמ' בה 'מקדש השבת' בלא זכרון לישראל. אבל בדברות השניות, כל' הנאמרים במשנה תורה, אמר שהוא צונו לשבות בשבת מן המלאכה אנחנו ועבדינו ובהמתינו, ונתן עילת זו השביתה שהיא כדי לזכור בה יציאת מצרים שהיא מורה על חדוש העולם. ולפי שיציאת מצרים מאמתת חדוש העולם, אמ' בתחלת הדברות (שם פסוק ג) 'אנכי יי אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים', לא אמר אשר יצאתי העולם ולא אשר בראתי השמים והארץ, לפי שזה העיקר היה מסופק אצלם והוא מבקש לאמתו באותות מצרים, לפיכך אמר 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים', שענינו ראו ולא זר כל אותן האותות. והיה הקב"ה יכול להכות המצריים במכת בכורות מתחלה ומיד יוציאו ישראל, כמו שיעדם בתחלה ואמר (שמות ד, כג) 'הנני הורג את בנך בכוריך', אלא עשה כל אותן האותות כדי לפרסם גבורתו, שנ' (שמות ט, טו) 'ולמען ספר שמי בכל הארץ', ואמר לישראל (שמות י, ג) 'ולמען